ՅՈՒԼԻՈՒՍ ՖՈՒՉԻԿ

ԿՈՍՔ

ԻՐԿՍՄՈՍՏԻՆ

ՍՈՒՍՔ

891.75	15037
Ф-86	Фильд
Мит	Зинаиды
Ну	52.
	10/1 28

891.86
Ф-86

ՅՈՒԼԻՈՒՍ ՖՈՒՉԻԿ

1961 թ.

ԽՈՍՔ
ՄԱՀԱՊԱՏԱՍ ԺԱՄԻՑ
ԱՌԱՋ

Ա 50472

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ–ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ – 1949

ЮЛИУС ФУЧИК

СЛОВО ПЕРЕД КАЗНЬЮ

(На армянском языке)

Армгиз, Ереван, 1949.

1942 թվի մարտի 24-ին Չեխոսլովակիայի կոմունիստական պարտիայի ընդհատակյա կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուլիուս Ֆուչիկը ձերբակալվեց գեստապոյենների կողմից և արգելափակվեց Պանկրացի գեստապոյական բանտում: Նա իր հուշերում պրել է բանտում անց կացրած ժամանակի, իր կյանքի, ինչպես և Չեխոսլովակիայի ուրիշ շատ ուսուցիչների կյանքի վերջին օրերի, գեստապոական օկուպացիայի տարիների և չեխ հայրենասերների հերոսական պայքարի մասին:

Յուլիուս Ֆուչիկի հուշերը մարդկային սքանչելի վավերագիր է: Նրանց մեջ տրված են բարեկամների և թշնամիների բնութագրերը. հուշերը համակված են խոր սիրով, որ տածում են չեխ հայրենա-

անելը դեպի Սոլեատական լիճը: Դեպի պատյալ, դեպի կյանք կուչ անող վարվերագիր է սա:

Յուրաքանչյուր Պուշկինի հուշերը նշանավոր են ոչ միայն իրենց բովանդակությամբ, այլև իրենց ծագումով. նրանք գրված են եղել 166 համարակալված թերթիկների վրա, որոնք ծածուկ կերպով դուրս են տրված բանտի կամերայից:

Հայերեն թարգմանությունը կատարված է ռուսերեն վերջին հրատարակությունից, որը լրացված է Պուշկինի ձեռագրի 91-րդ թերթիկով, որը գտնված է նրա առաջին հրատարակումից հետո և չի մտել ռուսերեն նախորդ հրատարակությունների մեջ:

Ռավենսբրյուկի համակենտրոնացման ճամբարում իմ կալանավոր ընկերներից իմացա, որ ամուսինս, Յուլիուս Ֆուչիկը, 1943 թ-վի օգոստոսի 25-ին Բեռլինում ճացիստական դատարանի կողմից դատապարտվել էր մահապատժի: Սակայն նրա հետագա բախտի վերաբերմամբ իմ հարցերին ճամբարի բարձր պարիսպները պատասխանում էին լուռ-յամբ:

1945 թ-վի մայիսին, հիտլերյան Գերմանիայի պարտութ-յունից հետո, բանտերից և համակենտրոնացման ճամբարներից ազատվեցին այն կալանավորները, որոնց փաշիստները չէին հասցրել սպանել: Ազատվածների թվումն էի նաև ես:

Ես վերադարձա իմ ազատագրված հայրենիքը և իսկույն նեթ- ակսեցի հարց ու փորձ անել ամուսնուս մասին,

ուրիշ հարյուր հազարավորների նման, որոնք որոնում էին և դեռ շարունակում են որոնել իրենց ամուսիններին, կանանց, եղբայրներին, հայրերին, մայրերին, որոնք տառապել են գերմանական զավթիչների ձեռքին գերություններում:

Ես իմացա, որ դատապարտյունից երկու շաբաթ հետո, 1943 թ-ի սեպտեմբերի 8-ին Յուլիուս Ֆուչիկը մահապատժի է ենթարկվել Բեռլինում:

Իմացա նաև, որ Յուլիուս Ֆուչիկը գրել է Պանկրացում նստած ժամանակ: Գրելու հնարավորություն նրան տվել է հսկիչ Ս. կոլինսկին, որը թուղթ և մատիտ է բերել իս եղել կամերա, իսկ հետո, ծածուկ, բանտից դուրս տարել գրված թերթիկները:

Ինձ հաջողվեց գտնել այդ հսկիչին: Հետզհետե ես հավաքեցի Յուլիուս Ֆուչիկի բանտային հուշերը: Համարակալված էջերը, որոնք պահված էին զանազան տեղերում և զանազան մարդկանց մոտ, ես կարգի բերի և այժմ առաջարկում եմ ընթերցողների ուշադրությանը: Սա Յուլիուս Ֆուչիկի վերջին գիրքն է:

ԳՈՒՍՏԱ ՖՈՒՉԻԿ

Գ Լ Ա Խ Ը

Պանկրացի գեսատպոյի բանում՝ 1943 թվի գարնանը:

Գնաց, ձեզ լսելս, ձեռքերը հենած ծնկներին և անշարժ հայացքը հառած Պետչելի սրտատուժ հետաքննության ենթականերին հաստատված անցյակի դեղնած սրտին, — այնքան էլ հարմար դիրք չէ խոհերի համար: Բայց կարելի՞ է մխիթարել, որ մարքը նույն ձգելած տեղում:

Ինչ-որ մեկը, մի ժամանակ, — այժմ արդեն չեմ հիշում ի՛րդ. ու՛մ, — Պետչելի սրտատուժ հետաքննության ենթական մարդկանց անցյակն անվանել է կինոժապավեն: Նշանավո՛ր համեմատություն: Ընդհանուր մի սրտի, մեկ շարք երկար նռանդաններ, նռանդանների վրա անշարժ

մարդիկ, նրանց գլխում մի մեծ գաղա-
նամ էկրանի: Աշխարհի բոլոր լինող-
ությունները չեն նկարել այնքան ֆիլ-
մը, ինչքան պրոեկցիայի են ենթար-
կել այդ պահի վրա նոր հարցադնա-
ծումն, նոր չարչարանքները, մահ ապաող
ոչխարը: Ամբողջ կինոարտադրությունն ա-
մենամաքուր գլխագործը, ֆիլմը մայր-
ը, կնոջ, մանուկների, ամբողջ ազ-
գության կյանքի մասին, ֆիլմը
պրոլետար ընկերոջ մասին և դասակա-
նության, վերջին անգամ հանձնված
ծառայելիքի, արյան մասին, որ նորից է
թափվում, ձեռքի ամուր սեղմումի, որը
պարտադրվում է, ֆիլմը լարվա-
ծով և ճգնակատարությամբ, առերես-
ու սիրով, կարոտով և հուզով: Կյանքից
կտրված, յուրաքանչյուրն այսօր մեռ-
նում է ամենայն օր իր խակ աչքի առջև:
Բայց ոչ ամեն մեկը ծնվում է նորից:

Հարցազրույց անցում եմ այսօր ու-
նել եմ կինոժողովածուների մասին, նրա
հարցադրումները մանրամասնությունները:
Փորձեմ պատմել, ինչ ունել եմ: Եթե
դահիճը ձգի օդակն ավելի շուտ, քան ես
կավարտեմ պատմությունը, կմնան մե-
ղեղոնավոր մարդիկ, որոնք կլրացնեն բա-
ցատրի վախճանը:

ԳԼՈՒԽ I

ՊՈՒՆՉ ՀՈՐՍ ԺԱՌ

Տասին հինգ պակաս: 1942 թվի ապրիլի 24-ի գիշերվան հրաշալի ջերմ երեկո:

Ես չսպասում եմ, երբոր այլ հնարավոր է պատկառելի սեպով, թեթևակի կաղացող պատվարժան մի պարոնի համար, որ ես ճևացնում եմ.—չսպասում եմ, որպեսզի հասնեմ Ելինեկնելի տունը, նախքան կկտրեն դլխավոր մուտքը դիշերվա պատճառով: Սյնտեղ ինձ սպասում է իմ «ադյուտանտ». Միրեկը: Գիտեմ, որ այս անգամ նա ինձ ոչ մի կարևոր բան էլ հաղորդել, ես էլ ասելիք չունեմ նրան, բայց էգնալ ժամադրության—նշանակում է լրատանցում առաջ բերել, իսկ դլխավորը, չեմ ուզում, որ շատ ա-

բել Ելենեկների կրած նեղութիւնները պատմելու:

Սրտատրոփ ինձ առաջարկում են մի բաժակ թէյ: Մխիթը վարանում է ևս, քանի որ հետևում նաև Ծերի ամուսնութիւնը:

— Դարձեալ անպատշաճութիւն: Ընկերներո՛ւ, ուրախ եմ ձեզ տեսնելով, բայց ոչ այսպես, ամբողջ խմբով: Դա ուղիղ ճամփա է դեպի բանտ և մահ: Կամ պահպանեցէք կոնսպիրացիոն կանոնները, կամ թողէք աշխատանքը, այլապես պատասխանատու կհամարեմ թէ՛ ձեզ, թէ՛ ուրիշներին: Հասկացա՞ք:

— Հասկացա՛նք:

— Ի՞նչ ևս բերել ինձ համար:

— «Ծուռն Պրոմոյի»[1] ամբողջական համարը:

— Հիանալի է: Քեզ մոտ ի՞նչ կա, Մխիթ:

— Այնպես, ոչի բան կա: Բայց նոր թութակ է: Գործը լավ է գնում:

— Բարի՛: Այս է բոլորը: Կառանը-

---

[1] Չեխոսլովակիայի կոմունիստական պարտիայի կենտրոնական օրգանը:

վեր մայրի մեկից հետո: Ես լսաց կատաղ: Յոհաննես:

— Մի բառ էլ:

— Ոչ, ոչ, պատի ետևից, մենք խոսա շատ ենք:

— Դե՛, մի բառ էլ, խնդրում եմ: Տաք թեյի բառից գոլորշի է բարձրանում:

Ջանդ:

Հիմա, միշտ՞: Ո՞վ կարող է լինել:

Հյուրերը այնքան էլ համբերատներից չեն: Դուռը թակում են սաստիկ:

— Բացե՛ք: Ոստիկանություն է:

— Դեպի պատուհանները, շո՛ւտ, արկեցեք ձեզ: Ես սարճանակ ունեմ, կկանդնեցնեմ նրանց:

Ուշ է: Պատուհանների տակ զեռացողներն են սարճանակները ձեռքներին: Ծխնիների պակաս մութի պատճառով պետապետյակները նեղ են խուժում խոհանոց, հետո ննջասյակ: Մեկ, երկու, երեք... ինը մարդ: Ինձ չեն տեսնում, ես կանգնած եմ անկյունում լայն բացված դռան հետևը, նրանց թիկունքում: Կարող եմ պատերից կրակել:

բայց երկու կանանց և երեք անգեն տղամարդկանց վրա ուղղված է լինն առջանակ: Եթե կրակեմ, կզոհվեն ամենից առաջ նրանք: Եթե կրակելով ինքս ինձ սպանեմ, միևնույնն է, նրանք դարձյալ կդնան առաջ եկած հրաձգությանը: Եթե չկրակեմ, նրանք բոնու կնասեն կամ մեկ տարի միևչև ազատագրությանը, որը կատարեն նրանց: Միայն Միքելի և ինձ համար չկա փրկություն, մեզ պետի չարչարեն... Ինձնից ոչինչ չեն իմանա. հարա Միքելից: Մի մարդ, որը մարդանչել է Իտալիայում, երկու տարի եղել է Ֆրանսիա համակենտրոնացման ճամբարում և պատերազմի ժամանակ անցկացել կեղտով Ֆրանսիայից անցել է Պրուսա, — ո՛չ, նման մարդը չի մտածի: Երկու երեք ժամվա ընդհատումով խոհրդածության համար:

Իմ կրակոցը ոչինչ չի փոխի, միայն ես կատարեմ չարչարանքներից, բայց դրա փոխարեն գոհ կլամ երեք ընկերներիս կյանքը: Այդպե՞ս է: Այդպես է:

Դուրս եմ գալիս խաչատրից:

— Ա-ա՛, էլի մեկը:

Մի հարված երեսիս: Այլևևի հարվածով կարելի է մարդ գետին փռել:

— Hände auf![1]

Էլի՛ մի հարված: Եվ դարձյալ հարվածներ:

Այլևս էլ պատկերացնում էի:

Օրենսդիրի կահավորված բնակարանը մերածվում է տակն ու վրա եղած կահույքներն ու ամեն տեսակ բեկորներ մի կույտի:

Դարձյալ ծեծում են բռունցքներով, տրեփով:

— Մա՛րշ:

Ներս են հրում մեքենայի մեջ: Սպրդոլ ժամանակ ինձ վրա են ուղղված սրբանականներ: Ճանապարհին սկսվում է հարցաքննությունը:

— Դու ո՞վ ես:

— Ոսուցիչ Գրիգոլը:

— Սուտ ես:

Թոխմախում եմ ուսերս:

— Խոսի՛ր, թե չէ կդնդակահարեմ:

— Կրակեցի՛ք:

---

[1] Ձեռքերդ վեր (գերմ.):

Կրակոցի վտանգն բառնալով Համլետ:

Անցնում ենք տրամվայի կողքով: Վաղոնը կարծես զարթնում է ճնշող դիրքից: Ինչ է սա: Հարուստների տրամվայ, ոչխ, այս ժամին պետք՞ է: Երեխ, ես սկսում եմ զառանցել:

Պետիկի տարօրը: Կարծում էի ոչ առաջ չեմ հասնի տնեկաց: Գնելիե վերի բարձրանում ենք շտապով հասկը: Ահա, հաշվարար II—A—I բաժանմունքը, որ գրասենյակ է կամուրջների գործերով: Գիտեմ է, ես նուիրեկ հետաքրքրվելու եմ գրեմ:

Երկարահասակ, վոքր պետական ծառայողը, որ պետական էր սրճարանը, ամբողջանակը գնում է աստղերը և ասում է ինձ գրասենյակը: Ծխախոտ է հրամցնում:

— Ինչ ո՞ւմ ես:

— Ասացիք Գորկը:

— Սասո՞ւմ ես:

Երես ձևը ժամացույցը ասում եին է ցույց տալիս:

— Ներողիք՛:

Սկսում է խոսակցությունը: Վարչության պոկում են հարցաքարը:

— Ինքնասպանության վկայական ունի:

— Ո՞ւմ անունով:

— Ռաուզիկ Գրիգորի:

— Մոռացել:

Հետախույզ զանգ:

— Դե, խմբակից: Գրանցված չէ: Վկայականը կեղծ է:

— Ո՞վ է սովել քեզ այդ:

— Ասոխիանական վարչությունը:

Մահակի հարված: Ընկղմում: Ընկղմում... Համրի՞լ ապրելու: Հասկանալ թե ինձ երբեք պետք չա այդ վճռակատարությունը:

— Սպասո՞ւմ: Պատասխանի՛ր: Հասցի՞ր: Պատասխանի՛ր: Ո՞ւմ հետ էիր հանդիպում: Պատասխանի՛ր: Գտանվի ժամադրության՞ը: Պատասխանի՛ր: Պատասխանի՛ր: Հոդ ու փշի կտրեցնեն:

Մատաղտության զանգ հարվածի կատաղ է դիմադրության ուժգ մարդը:

Ծաղկեն ապրիլ է կեսգիշերվա ազդանշաններ: Կոմֆենները վանկում են, վերջին ալեկոծությունները տանում են դեպի, դատապարտում են գերեզմանների մոտ և

Հ-0237
Հ 50

ոչ մի կերպ չեն կարողանում քաժանվել: Երկար, նիհար դեռատիոյականը ներս է մտնում, ուրախ ժպտալով.

— Ամեն ինչ կարգին է... պահեմ համբարը:

Ո՞վ է ասել նրան: Ելևեկնե՞րը, Ծրիտ ամուսիննե՞րը: Բայց չէ՞ որ նրանք չպիտեն նաւթնախակ իմ ապրանաները:

— Տեսնո՞ւմ ես, մեզ ամեն ինչ հայտնի է: Մոսի՛ր, եղի՛ր խոհեմ:

Օրիորդնաւ բառարան է: Լինել խոհեմ — նշանակում է — դավաճանել:

Ես խոհեմ չեմ:

— Կապեք դրան: Ել մի լավ դռան ակեք:

Ժամը մեկն է: Պարկ են գնում վերջին տրամվայները, վագոնները դատարկվել են, դիկտորը բարի գիշեր է մաղթում իր ադիտատորներին:

— Էյ ո՞վ կա, բայի քեզանից, կենտրոնական կոմիտեում: Ո՞ւր են ձեր ռադիոհաղորդիչները: Տպարանը: Մոսի՛ր, խոսի՛ր, խոսի՛ր:

Այժմ ինձ համար դյուրին է համրել հարվածները: Կրծոտած շրթունքներս են միայն ցավում:

— Հանե՛լ առնամանները:

Ոտքիս թաթերի ցավը դեռ չի բմաց-ել: Ես այդ զգում եմ: Հինգ, վեց, յոթը... Թվում է, մահակը թափանցում է մինչև ուղեղը:

Ժամը երկուսը: Պրապան քնած է, պուճե միայն լինչ-ու տեղ քնի մեջ լաց է լինում երեխան և ամուսինը չարժ-ում է կնոջ ուսը:

— Ասա՛ը, խոսի՛ր: Պատասխանի՛ր:

Լեզուս շշաված եմ ընկերս, վոլ-ֆուս եմ հաշվել քանի ատամ է կարծված: Ոչ մի կերպ չի հաջողվում: Տասնեկու, տասնհինգ, տասնյոթը: Ո՛չ, այդքան ժեստոպյականներ են լինճ «հարցաքննում»: Մի քանիսը, երևի, արդեն հոգնել են: Իսկ մահը դեռևս չի գալիս: Գնա՞լ նրան ընդառաջ: Բայց ինչպե՞ս:

Ժամը երեքը: Ծայրամասերից կա-տաղ-կամաց քարաքին է մոտենում ատ-վոտը: Կանոչի ծախողները ուղղվում են դեպի շուկաները, ավելորդները դուրս են գալիս փողոց:

Երևում է, ինձ վճռակված է սպրել գարձյալ մի առավոտ:

Բերում են կնոջս:

— Դուք սրան ճանաչո՞ւմ եք:

Լիզում եմ արյունը, որքեսզի նա չտեսնի... Ասենք, դա հիմարություն է, որովհետև արյունն ամեն տեղ է, կաթում է նույնիսկ մատանեի ծայրերից:

— Դուք սրան ճանաչո՞ւմ եք:

— Ո՛չ, չեմ ճանաչում:

Սաղց և հայացքով անգամ չմատնեց տարածքը: Սիրելի՛ս: Պահեց իր խոսքը— ոչ մի դնով չճանաչել ինձ, թեև այժմ արդեն դրանում քիչ իմաստ կա: Ո՞վ է սրենն մատնել ինձ:

Նրան դուրս տարան: Ես հրաժեշտ առա նրանից ամենալավի հայացքով, որին ես միայն ընդունակ էի: Հավատար դա խակի էլ դվարթ չէր: Զվեռեմ:

Ժամը չորսը: Լուսացել է: Թռչուն ոչ: Լուսաքոլարկված պատուհանները չեն պատասխանում:

Ես խնդրել ինչ-որ մեկին և ընկա հատակին: Նեռոմամ են ինձ վրա: Ծեծում ատքերով: Այժմ ամեն ինչ շատ կվերջանա: Սև գեստապոյականը բռնում է մորուքից և չարախինդ ծիծաղում, ցույց տալով պոկված մազերի փունջը: Դա

...

իրար ու ձիթապուղի չ: Եվ ես էլ ոչ մի
տարբերություն չեմ տեսնում:

Ժամը հինգը, վեցը, յոթը, ութը, ինսոր, բանվորները դնում են աշխատանքն ու վերադառնում աշխատանքից, մանուկները դպրոց ու վերադառնում դպրոցից, խանութներում առևտուր են անում, հասարակությունը, մայրիկս հիշում է ինձ, ընկերներն ուրիշ դիտեն իմ ներկայության մասին և նախապաշարման մթնոլորտ են ձևաք առնում... այն դեպքում, եթե ես խոսեմ... ո՛չ, մի՛ վախեցրու, չեմ մտնի: Ես վախճանն էլ արդեն մոտ է: Ամեն ինչ կարծես երազի մեջ է, ծանր, ցավագին երազի: Տեղում են հարվածները, հետո ինձ վրա ջուր է լցնում, հետո նորից հարվածներ, և «Պատասխանի՛ր, պատասխանի՛ր» բառերը: Իսկ ես տակավին ոչ մի կերպ չեմ կարողանում մեռնել: Մամա՛, մամա՛, ինչո՞ւ ես այդքան ուժեղ եմ ծնվել:

Օրը վերջանում է: Ժամը հինգը: Ամենքը հոգնել են արդեն: Այժմ ծեծում են երեսին-երեսին, երկար ընդմիջումներով, ավելի շատ իներցիայով: Եվ հանկարծ հեռվից, անսահմանելի հեռավորությունից, հնչում է մի մեղմ ձայն.

— Er hat schon genug![1]

Եվ ահա ես նստած եմ, սեղանն իմ առջև օրորվում է, ինչպես շոգենավում, ինչ-որ մեկը ջուր է տալիս ինձ խմելու, ինչ-որ մեկը առաջարկում է ծխախոտ, որը ես ուժ-չունեմ առնելու, ինչ-որ մեկը փորձում է հագցնել կոշիկներս և ասում է, թե չի մոնում, հետո ինձ տանում են կես ոտքով, կես չոլակած տանտուղքից իջեցնում, դնում սմոտորի· դնում ենք, ինչ-որ մեկը պարձյալ ուղղում է ինձ վրա տարճանակը, ծխծուղս գալիս է, նորից անցնում ենք այն տրամվայի մոտով, որը զարդարված է ճերմակ ծաղիկներից հյուսված դիրքյանդներով, բայց, երևի, այս բոլորը մեկայն երազ է, սենյակին պատանդյանք, հոգեվարք կամ գուցե մահ: Ջէ որ ծանր է մեռնելը, իսկ ինձ համար արդեն բոլորովին էլ ծանր չէ, ես արդեն թեթև եմ փետուրի նման, էլի մի հատանք և վերջ...

Վե՞րջ: Ոչ, դեռևս վերջը չէ, դեռևս չկա նա: Պարձյալ կանգնած եմ, այո՛,

---

[1] Բավական է դրան (գերմ.):

այո՛, կանգնած, մենակ, ուսից սրինգի օգնության, և ուղիղ իմ դիմաց կեղտոտ դեղին պատն է, ցոլված — ինչո՞վ — կարծես արյունով... այո, սա արյուն է, փորձում եմ մատներով սրբել այն... մատներս թաթախվում են... այո՛, թարմ արյուն է, իմ արյունը...

Ինչ-որ մեկը ետևից խփում է դռնիս և հրամայում բարձրացնել ձեռքերը և պպզել. երրորդ անգամն եմ ընկնում եմ...

Երկարահասակ էսեսականը կանգնած է դռնիս և չանում է աջացիներով ոտքի հանել ինձ. զուր չանք. ինչ-որ մեկը դարձյալ չուր է ցնում վրաս, դարձյալ նատած եմ, ինչ-որ մի կին դեղ է տալիս և հարցնում, թե որտեղ է ցավում, և ահա ինձ թվում է, որ ողջ ցավը սրտիս մեջ է:

— Դու սիրտ չունես, — ասում է երկարահասակ էսեսականը:

— Դե, ինչքան էլ չլինի, — ասում եմ ես և դիմում հանկարծականի հպարտությունն այն բանի համար, որ տակավին ունեմ բավականաչափ ուժ պաշտպանվելու իմ սրտին:

Եվ դարձյալ ամեն ինչ էքսանում է։ և՛ պատը, և՛ կինը, և՛ երկար էսեռակը...

Այժմ իմ առաջ բաց է կամերայի դուռը։ Հատ էսեռակները ներս է քարշ տալիս ինձ, վրայից պոկում է պատռտված շապիկը, դնում ծղնտան ներքնակի վրա, շշմեցնում է ուռած մարմինս և հրամայում կոմպլեանը դնել։

— Մի տես է՛, — տռում է նա մի ուրիշին և դուռն օրորում, — տ՛ոյ ֆի վարպետ են գրծ տեսնելու մեջ։

Եվ դարձյալ հեռվից, անտեսանելի հեռուներից, լսում եմ մի մեղմ ձայն.

— Մինչև լույս չի տալի։

Տանից հինգ տուն պակաս։ Գարնանային հրաշալի ջերմ երեկո։ 1942 թվի ապրիլի 25։

ԳԼՈՒԽ II

ՄԱՅՈՒՄ

Երբ խավարում է աչքերի լույսը
Եվ հոգին թողնում մարմինը մեղապարտ...

Երկու մարդ, ձեռքերը ծալած վրի էլան, ծանր, դանդաղ քայլվածքով անցում դարձ են անում մատուռի սրխատակ կամարների տակ և ծոր տալով, անհերդաշնակ երգում են եկեղեցական տխուր մի երգեհոնակ.

... Երբ խավարում է աչքերի լույսը
Եվ հոգին թողնում մարմինը մեղապարտ,
Այնտեղ, ուր չկա ոչ աղջամուղջը,
Կանչում է մեզ տերը...

Մեկն ու մեկը մեռել է: Ո՞վ է: Աչխատում եմ չուռ տալ դլուխս... Կոես-

նեմ, նրանք, Հանգուցյալի զգեստը և նրա մոմեր անտրին:

... Այնտեղ, ուր չկա սև աղջամուղջը,
Կանչում է մեզ տերը...

Դժվարությամբ բանում եմ աչքերս: Բայց ոչինչ չեմ տեսնում: Մութ չկա: Միայն նրանք են և ես: Հապա ո՞ւմ համար է այս հոգոց-հանգուցիկը:

Այնտեղ, ուր շողում է հավիտական
Աստղը տերունական:

Հոգեհանգիստ է: Ամենախավարի հոգեհանգիստ: Ո՞ւմն են արդյոք թաղում: Ո՞վ կա այստեղ: Միայն նրանք և ես: Ախ, այո՛: Ուրեմն իմ թաղումն է: Լսեցե՛ք, մարդիկ, սա ժյուրիմացությունն է: Ես մեռած չեմ, ես կենդանի եմ: Տեսնում եք, ես նայում եմ ձեզ վրա, խոսում եմ ձեզ հետ: Թողե՛ք: Մի՛ թաղեք ինձ:

Տալով վերջին հրաժեշտը սխտոր,
Բոլոր նրանց, ով պատիվ է մեզ համար...

Չեն լսում: Ասել են, թե՞նչ է: Մի՞թե ես այդքան կամաց եմ խոսում: Կամ, գուցե, երբ մեռած եմ և իմ անմարմին ձայնը չի հասնում նրանց: Իսկ մարմինս պառկած է այստեղ անշարժ և ես դիտում եմ իմ սեփական թաղումը... Զվարճալի է:

Ապավինելով երկնքին անճառ,
Բարձրացնում աչուներ հայացքը մութ:

Ես մտաբերում եմ, ինչ կատարվեց: Մեկն ու մեկը դժվարությամբ բարձրացրեց և հագցրեց ինձ, հետո ինձ տրան պատգարակով, ծանր երկաթապատ կոշիկների ադմուկը զգդալի խուլ արձագանք էր տալիս միջանցքում... Հետո... Հա բոլորը: Այնուհետև ես այլևս ոչինչ չեմ հիշում:

Այնտեղ, ուր չկա ոչ աղջամուղջը...

Ո՛չ, անմտությունն է սա: Ես կենդանի եմ: Տարտամորեն զգում եմ ցավ և ծարավ: Մեռելները խո՛մ չուր չեն ուզում խմել: Լսում եմ բոլոր ուժերս,

վրձնով շարժել ձեռքս, և ինչ-որ մի օտարի, ոչ իմ ձայնն արտասանում է.

— Ջո՛ւր:

Վերջապես: Երկու մարդիկ դադարում են շուրջանակի քայլելուց: Նրանք մեքենում են ինձ վրա, նրանցից մեկը բարձրացնում է գլուխս և շրթունքիս մոտեցնում ջրամանը:

— Խմեիր, պետք է մի քան ուել: Երկա՛ր է, ինչ դու շարունակ խոսում ես ու խոսում:

Ի՞նչ է ասում: Երկա՞ր: Այսօր ի՞նչ է, ուրեմն:

Երկուշաբթի:

Երկուշաբթի՞: Իսկ ինձ ձերբակալելու ուրբաթ օրը: Գլուխս պայթում է: Եվ ինչ ախորժ է ջուրը: Քնե՛լ: Թողե՛ք որ քնեմ: Այ կարմիր մի կամել պղտորից ջրհորի պատյալ մակերեսը: Դա մարդկանի աղբյուրն է սարերում... Գիտեմ, դա նա է, որ գանում է Ռոկլանի պահպանոցի մոտիկ... Մանր անձրևն աղմկում է ծառերի վշտաստղարձում... Ի՛նչ բաղդը է քունը:

Երբ նորից արթնանում եմ, արդեն երեքշաբթի երեկո է: Գլուխս վերևում մի

չուն է կանդնած: Հոլվի շուն: Նա անթարթ նայում է ինձ պեղեցիկ, խելացի աչքերով և հարցնում է:

— Որտե՞ղ էիր ապրում:

Ո՛չ, շուն չէր հարցնողը, այլ ինչ-որ մի ուրիշի ձայնը: Էլի ինչ-որ մեկը կանգնած է իմ դիմաստեղում: Նա տեսնում եմ մի պուլ երիտասարդ կրկին... և մի ուրիշ պուլ, և համատեղատային շոլմաս, բայց ամեն մեկ նայել ինձ չի հայտնում, պուլս պոռալում է, ՝՛հ, այլ բոլորն ինձ ինչ վուլթ, Թոլեք ոչ քնեմ...

Զորեֆշաբթի:

Սարմա երբոլ երկու մարդկանցից այժմ նոսած են ուզանի մոտ և ուսում են հոլե ամանեկից: Հիմա ես նրանց չոկում եմ: Մեկն ամեն չոհել է, մյուսը ասրից: Նման չեն ամանականներին: Ել մաուսան էլ մաուս չէ, այլ բանտային կամերա, նման հարյուրամյոր ուրիշների, ամենակամած հասակ, ծանր, անպատմելի դող...

Կորպերում գնդում է բանալին, երկան էլ մեր են գաղտում և կանգնում ձեր, երկու հանականներ մոնում են և

հրամայում հարցնել ինձ: Երբեք չէի կարծում, որ մեզ և շալվարը կարող են այդքան յոյս պատճառել... Ինձ դնում են պատրաստի վրա և սանդուղքով ցած: Ծանր, երկմտալայտ կոհիների թիկունքը դղրդալի արձագանք է տալիս միջանցքում... այդ ճանապարհով ինձ արդեն մի անգամ տարել են: Ո՞ւր է տանում այդ ճանապարհը, գեթ ո՞ր տանդարամեայը:

Զերթակալիածնեցի ընդունման կից սախտամար, անհրապուրը պրաանոյակը: Պատդարակը դնում են հատակին, և մի բարեխրտ չեխական ձայն թարգմանում է դերմաներեն կատարի մոլտոցը.

— Ձանաչո՞ւմ ես սրան:

Ես կպակս հենում եմ ձեռքիս: Պատդարակի կողքին կանգնած է լլոր երեսով չահել մի աղջիկ: Կանգնած է հպարտ, ուղղաձիգ, գլուխը բարձր, պահում է երեն ոչ պրպուիչ կերպով, այլ արժանապատվությամբ: Միայն աչքերը թեթևակի խոնարհել է, ճիշտ այնքան, որքան պահանջում էր ինձ և հայացքով բարևել:

— Ո՛չ չեմ ճանաչում:

Մոտեցում եմ, նրան հարևանցի

ուսա այն խելագար աղջիկը պետչիկ պատասում: Հիմա մենք սեանվում ենք երկրորդ անգամ: Սփոսս, որ երկրորդ հանդիպում էլ չի լինի, իսկ ես ուզում էի սեղմել նրա ձեռքը այն արժանապատվության համար, որով նա կանգնած էր այն ժամանակ: Սրնոշաս Լոթենցի կինն էր պա: Նրան մահապատժի ենթարկեցին 1942 թվի պաշարողական դրության հենց առաջին օրերին:

— Դե, սրան պես անպայման կճանաչես:

Անյա Իրաե՛կը: Սասվա՛ծ իմ, Անյա՛, դուք ինչպե՞ս ընկաք այստեղ: Ո՛չ, ո՛չ, ես ձեր անունը չեմ ասել, դուք ինձ չդիտեք, ես էլ ձեզ հետ ծանոթ չեմ:

— Դրան էլ չեմ ճանաչում:

— Եկի՛ր խոհեմ:

— Չեմ ճանաչում:

— Յուդաս, այլևս ասելդ է, — խոսում է, Անյան, և մատներն մի անընդատելի շարժում, որով նա ճմրթում է թաշկինակը մեյն, մատնում է նրա հուզումը: — Այդ ասելդ է: Ինձ սրդեն «ճանաչել» են:

— Ո՞վ:

— Սա՛ս — կոլում են նրա խոսքը և չատ բեն հրում, երբ նա կռանում է և ձեռքը մեկնում ինձ:

— Անյա՛:

Ես չեմ լսում մյուս հարցերը:

Կարծես մի կոպեկն էլ, լսելով նյա չդղտալով, ասես միայն հանդիսատեսներ եմ, լսում եմ, ինչպես երկու էսեսական— ներ միմյանց ծանոթացնում են ինձ կամաց, և կոպատար մեկ ուրիշ պատգարակը, ծիծաղելով հարցնում են, ասելն լսվ էլ ինչ ինձ ճանճել օգտակար:

Հինգշաբթի:

Սկսեն սկսում եմ լսել չդչտա— ար: Կամերայի իմ ընկերներից մեկն ա— նունը Կարել է: Տարեցին նա անվանում է «հայրիկ»: Ինչ որ պատահում է իր մասին, բայց ամեն ինչ խառնվում է դէմսուտս... Ինչ-որ հանքահար, մանուկներ աշակեր— տական սերտոնների մասին... պոնել ձայն է լսում, չլինի՞ հրեա է:

Կարծես, ինձ ամեն օր այցելում են թմբիկը և էսեսական բաժակը: Ես, ա— սում են, իրր թե, այնքան էլ վատ չեմ, շատով էլ ուրիշ կդառնամ: Դա հա— մատրեն պնդում է «հայրիկը», իսկ կա—

ըել ալնքան եռանդով է հաստատում այդ, որ չնայած իմ դրութեանը, հաւատում եմ. դրանով նրանք ուզում են մխիթարել ինձ: Հիանալի՛ տղերք են: Սիրտս, որ չեմ կարող հավատալ նրանց:

կեսօրից հետո:

Կամերայի դուռը բացվում է, և ներս ոտքի մատների ծայրի վրա, նեղա է մտնում մի դամփռ, կանգնում է իմ անկի մոտ և դարձյալ անթարթ նայում ինձ:

Կողքս դարձյալ երկու դույզ երկաթաճխտ կոշիկներ: Հիմա ես դիտեմ արդեն, թե ինչ մարդիկ են դրանք — մի դույզը պատկանում է Պանկրացի բանտային հսկիչին, մյուսը՝ II—A—I բաժնի պետին, որը հարցաքննում էր ինձ այն գիշերը: Սհա և մի կերպարանք, քաղաքացիական անդրավարտիքով: Հայացքս սահում է վեր, անդրավարտիքի վրայով, այո, ճանաչում եմ նրան, դա այն երկար ու բարակ դեսուդյակն է, որը ղեկավարում էր իմ ձերբակալութիւնը:

Պետը նստում է սեղանին և սկսում է հարցաքննութիւնը.

— Դու տանուլ ուզիր խաղալ, մտածի՛ր դանակ քո մասին: Ասացի:

Նա ծխախոտ է առաջարկում ինձ: Չեմ ուզում: Մատներս չեն դողում:

— Որքա՞ն ժամանակ ապրեցիր Բակաևերի մոտ:

Բակաևերի մո՞տ: Գնալով պոծը լըցնում է: Ո՞վ է տանը նրանից:

— Տեսնո՞ւմ ես, մեզ տունն էլ հայտնի է: Ասի՛ր:

— Եթե ձեզ տունն էլ հայտնի է, էլ ինչ խոսում ես: Պառկել եմ ապրել մինչև այժմ և ուզում եմ պառկել մինչև վերջը:

Հարցաքննությունը տևում է մի ժամ: Հարցաքննողը չի պատմում, նա համբերությամբ կրկնում է մինուճար հարցը, հետո, պատասխանի չսպասելով, տալիս է երկրորդը, երրորդը, տասերորդը:

— Մի՞թե դու չես հասկանում: Ամեն ինչ վերջացած է, դուք տանուլ եք տվել: Դուք բոլորդ:

— Միայն ես եմ տանուլ տվել:

— Դու դեռ համարո՞ւմ ես կամաննայի հաղթանակին:

— Իհարկե:

— Նա դեռ հավատո՞ւմ է — հարցնում է ներմանելենով բաժնի վարիչը, իսկ գեռատարյակները ծիծաղում են. — ... նա դեռ հավատում է Ռուսաստանի հաղթանակին:

— Իհարկե, ուրիշ ելք չի կարող լինել:

Ես հուզվեցի: Բարի ուժերս լարել էի պատառ և արմատն լինելու համար, և այժմ գլուխս ցավում է ինձ, ինչպես որևէ խոտանկ մերկից հատ արյունը: Ի մերջ ես էլի սեանում եմ, ինչպես ձեռքը մնինում է ինձ, — բանատարհանելը պետք է որ մահվան կնիքը սեամբ լիներ գեմքիս վրա: Իսկապես, մի քանի երկրներում գահընկեցը սովորություն են ունեցել մահապարտ-ից առած համբուրել գառապարտյալին:

Երեկ է:

Երկու մարտ ձեռքերը ծալած քայլում են շուրջանակի և ծոր տալով, անընդհատ երգում են մի տխուր երգանակ.

Երբ խավարում է աչքերի լույսը
Եվ հոգին թողնում մարմինը մեղապարտ...

Էյ, մարդիկ, թողե՛ք վերջապես: Գուցե այդ երգը մոտ էլ չէ, բայց այս-

օր... այսօր Մայիսի մեկն նախօրյակն է, աշխարհի ամենագեղեցիկ, ամենագլխարկ տոնի նախօրյակը: Փորձում եմ երգել մի ուրախ բան, բայց, երևում է, դա ավելի մոդայի է հնչում, որովհետև կարելը երևալ շուտ է տալիս, իսկ «հայելիկը» սրտում է աչքերը: Վնաս չունի, ես անձնատուր չեմ լինում և չարունակում եմ երգել, մինչև որ նրանք միանում են ինձ: Խավարտաշ– ված, ես ննջում եմ:

Մայիսեկյան առավոտ: Լուսաբաց: Բանտային աշտարակի ժամացույցը խփում է երեք: Առաջին անգամ ես պարզ լսում եմ ժամացույցի պարկերը: Առաջին անգամ ձերբակալությունից հետո ես լրիվ գիտակցում եմ ամեն ինչ: Ես զգում եմ, ինչպես բաց լուսամուտից թեթև քա– մին մտնում է ներս, փչում նեղքնակիս վրա հատակին, զարմանի ծղոտները ծակոտում են կուրծքս և փորս: Մարմնիս յուրաքանչյուր բջիջը ցավում է հազար տարբեր ձևով: Դժվար է շնչել: Հանկար– ծակի, ասես լայն բացվեց մի պատու– հան, իմ մեջ վայրեց մի մխոց. սա վերջն է, ես մեռնում եմ:

Ո՞ւր էիր այսքան ժամանակ, մա՛հ,

էէր պալխ: Իսկ ես, խոստովանում եմ, հույս ունեի, որ քեզ հետ կհանդիպենք շատ տարիներ հետո, որ ես դեռ կապրեմ ապատ կյանքով, կաշխատեմ շատ, կսիրեմ շատ և կերկրեմ շատ և կմոռանամ աշխարհում: Չէ՞ որ ես միայն այժմ եմ դարձել հասուն, այնքան շա՛տ էին իմ ուժերը: Էլ չկան նրանք: Վե՛րջ:

Ես սիրում էի կյանքը և պայքարի մատ նրա համար: Ես սիրում էի ձեզ, մարդիկ, և երջանիկ էի, երբ դուք պատասխանում էիք ինձ նույն զգացումով, և տառապում էի, երբ դուք չէիք հասկանում ինձ: Ում վշտացրել եմ, ներեցե՛ք, ում ուրախացրել եմ, մի՛ մոռանաք: Թող իմ անունը ոչ ոքի տխրություն չբերի: Սա իմ ավանդն է ձեզ, հա՛յր, մա՛յր և քույրեր, քե՛զ, իմ Գուսաա, ձե՛զ, ընկերներ, բոլորին, ում հետ ես լինձ լավ եմ զգացել: Եթե արյունքներըլ կօգնեն ձեզ, լացեք: Բայց մի խղճաք: Ես ապրեցի հանուն հրճվալից կյանքի, մեռնում եմ նրա համար, և անարդար կլիներ դերեզմանիս վրա կանգնեցնել տխրության հրեշտակը:

Մայրի մեկը: Այդ ժամին մենք արդեն հավաքվում էինք քաղաքների ծայ-

բամասերում և ծածանում մեր դրոշները: Այդ ժամին Մոսկվայի վոլոցներում արդեն քայլում են մայիսյան զորահանդեսի դնացող զորքի առաջին շարքերը: Եվ մի-լիոնանոց մարդիկ հիմա վերջին մարտն են տրում հանուն մարդկության ապատության: Հաղարնե՛ր կընկնեն այդ մարտում: Ես նրանցից մեկն եմ: Սքանչելի է լինել վերջին ճակատամարտի առաջնեներից մեկը:

Բայց մահացումը ամենևին սքանչելի չէ: Շատ կուրծում է: Օդ չկա: Սիփոխան կոկորդում քամի եմ խեղդում և լլկվում: Հանկարծ չարքենացնե՞մ ընկերներին: Կոկորդս թրջել դոնե մի կում չկա՞, բայց չկամանը դառարկ է խոպան: Ինձնից մեց քայլ հետս ունենում, կամերայի անկյունում, չուր կա: Բայց կհենե՞մ այդքան ուժ հասնելու մինչև այնտեղ:

Ստում եմ միտքս վրա, կամաց, դիտմամբ, ասես մահվան մեջ դիմաբերը ոչ ոքի չարքենացնելն է: Հետս: Ծամում եմ ընչակուսը: Զգիտեմ, որքան ուրեց այդ, ինչքան ժամանակ ես եմ ապրել: Ոչ-քա նորից կորցնում եմ: Փնտրում եմ

պարկեշտակ և չեմ գոռում: Սկսա բարձրացրած դեպի կոկորդը և արյունոտ վայր ընկած: Ես էլ եմ ընկնում: Ել ընկնելուս եմ կարելի ձայնը:

— Հայրիկ, հայրիկ. խեղճ մարդը մեռնում է:

Առավոտյան եկավ բժիշկը (ես այդ իմացա շատ ուշ): Նա քննեց ինձ և օրը բեց դուրը: Հետո վերադարձավ, պատրեց մահճակալը, որը լվացել էր դեռևս երեկ, և մանրամասն պատմեց ժանտաբյամբ ատաց.

— Մարդ չէ, այլ ձի:

ԳԼՈՒԽ III

ԱՍՏԵՂԱՍ № 267

Յոթ քայլ դռնից մինչև պատուհանը, յոթ քայլ պատուհանից մինչև դուռը:

Այդ ես արդեն լավ գիտեմ:

Գիտի՛, քանի՛ անգամ եմ չափել այդ տարածությունը բանտային կամերայի տախտակամած հատակին: Ջէ՞ որ այդ նույն կամերայում ես մի անգամ նստել եմ այն բանի համար, որ չափազանց պարզորեն տեսել եմ, թե ինչքան կրծանարատ է ժողովրդի համար չեխ արդյունաբերողների և առևտրականների քաղաքականությունը: Եվ ահա՛ այժմ իմ ժողովրդին դամոսմ են նույն վայրի վրա, մինչդեռ քայլում են գերմանացի բանտապահները, իսկ բանտի սահմաններից դեպի

ինչ-որ տեղ քաղաքական վրայ Պարկայք[1] նորից հյուսում են դավաճանության թելերը: Գանի՛ հարյուրամյակ է պետք մարդուն, որպեսզի հասկանա, թե ի՛նչ է կատարվում շուրջը:

Գանի՞ հազար բանտային կամերան-ներում է անցել մարդկությունը պրոգրես-սի ճանապարհին: Եվ դեռ քանիանե՞րով պետի անցնի: Իսկ վանճանը տակավին չէ երևում: Եվ այնուամենայնիվ աշխարհն այլևս խորասուզված չէ թմրության մեջ, քնած չէ:

Ցոթ քայլ մինչև այնտեղ, յոթ քայլ հետ: Մի պատի մոտ ամրացված է ծալովի փոքր մահճակալ, մյուսի վրա կեզտոտ անպատմելի անճոռնի մի պարան՝ վրան հոդե ամաններ: Այո, այդ բոլորը ծանոթ է ինձ: Այժմ, ճշմարիտ է, այստեղ որոշ-ման մեքենայացված է. անց է կացված կենտրոնական ջեռուցում, «շարժուն պատ-պարանի» փոխարեն դրված է ունիտազ:

---

[1] Պարկայք կամ Պարկաներ—հռոմեական առասպելաբանության մեջ երեք քույրեր՝ մարդկային ճակատագրի աստվածուհիները: (Ծանոթ. խմբ.):

Իսկ պլեսոլը, մեքենայացման են ենթարկում մարդիկ: Կալանավորները պարտադրված են լինել ավտոմատներ: Սեղմեցեք կոճակը, այնտեղ, ընդացրեք բանտային վտանգի մեջ, և կալանավորները տեղից մեր կցատկեն, ինչ գործով էլ որ զբաղված լինեն, կձգվեն լարի պես: Բացում է դուռը և կոմերայի ավազը մրա է տալիս մի ջնջոց.

— Ա՛մաե՞նդ[1]): Երկուհարյուրվեցերորդ յոթերորդականությունքրանտարկյալների ինչկարդինե:

Ոբեեմն № 267: Դա մեր կամերան է: Բայց մեր մոտ ավտոմատը պակասավոր է. մեր են ցանկում միայն երկուսը: Ես պատիժ եմ ներքնակի վրա պառկելու մոտ, պատիժ եմ երեսն ի վար մի շարժ, երկու շարժ, մի ամբա, ամբա ու կես, և նորից վերադառնում եմ կյանքին. արդեն չրջում եմ պրեսխա, արդեն բարձրացնում եմ ձեռքս, արդեն վոքր ինչ բարձրանում եմ արամանիներիս հենված և նույնիսկ վորձում չուտ պայ մեջքի վրա: Հարկավ, ավելի

---

[1]) Չպա՞ստ (ներմ.):

հնձա է նկատելը, քան վերապրել այդ:

Փախել է նաև կամերան: Դռան վրա երեքի վոխարեն այժմ կախված է երկու, մեկը միայն երկու հոգի ենք: Զբացել է Կարելը, երկու ընկերներից կրտսերը, որոնք տխուր երգով թաղում էին լինճ: Մնաց յոկ հիշատակությունը նրա բարի սրտի մասին: Ասենք, ես շատ ալտա հիշում եմ միայն նրա մեզ հետ լինելու վերջին երեկո օրը: Նա համբերությամբ սուտ էր ինձ իր պատմությունը, խոկ ես չարունակ ննջում էի պատմության ժամանակ:

Նրան կոչում էին Կարել Մալեց, պրոֆեսիայով մեքենավար, աշխատում էր հանքահորում լինչ-որ տեղ Գոդլից մոտ և ծածուկ պայմուցիկ նյութ էր պատրաստում այնտեղից մեր ընդհատակի համար: Երկու տարի է լինչ արդեն նստած է, խոկ այժմ կհանձնվի դատի, համաձայնաբար հետին: Այդ գործով ձերբակալվածները մի ամբողջ խումբ են: Ինչ է լինելու նրանց ճակատագիրը, չեմ ուզում մտածել: Կարելն ունի կին և երկու երեխա, սիրում է նրանց, այնպես սի-

րում... «բայց ես իմ պարտքն էր, ինքդ հասկանում ես, ուրիշ կերպ չէր լինի»:

Նա երկար նստում է կողքիս և չանում տխրելու ինձ, որ մի բան ուտեմ: Ջեմ կարող: Շաբաթ օրը — իմ կալանավորության ութերորդ օրը — նա վճռում է դիմել ծայրահեղ միջոցի. պահանջում է ոսոխականան ֆելդշերին — բանտային բուժակին, որ ես ամբողջ ժամանակ ոչինչ չեմ կերել: Ֆելդշերը, էհեսականան համոզվեստով մի մարդ, առանց որի դիտության չեխ բժիշկը իրավունք չունի նույնիսկ տապրին դրելու, ինքը քերում է մի աման հիվանդանոցային ապուր և կանգնում կողքիս, մինչև որ ուտում եմ բոլորը: Կարելը չաս պահ է իր միջամտության հաջող ելքից, և հաջորդ օրը ինքը լցնում է վորս կերակնօրյա առավի մի ամբողջ աման:

Բայց երկրորդ պնակից բան դուրս չի գալիս. խոշտանգված ընդերով չի կարելի ծամել նույնիսկ կերակնօրյա «գուլյաշ» յավ եփած կարտոֆիլը, խակ ուռած կոկորդը հրաժարվում է բայ թողնել քիչ թե շատ ամուր պատառ:

— Գուլյաշն անգամ չի ուտում, —

պանգատում է կարելը և կանգնած իմ դիմաքերում թաի է տալիս գլուխը:

Հետո ախորժակով ուտում է իմ բաժինը, հավասար կխաելով այն «հայրիկի» հետ:

Ով էի եել 1942 թվին Պանկրացում, նա չգիտի և էի կարող գիտենալ, թե ինչ բան է պուլյաշը: Կանոնավոր կերակուր, նուգնիակ ամենաժ-ավար օրերին, երբ քաղցից կմախքներ, երբ յուրաքանչյուրը — թեկուզ և աչքերով — ցանկանում էր ուենենալ ընկերոջ բաժինը, երբ զգվելի կաշան, խառնված սամխոտի չրալի հյութով, թխում էր ցանկալի դելիկատես, այդ դժվար ժամանակը, ասում եմ, կանոնավոր կերակուր, չաքաթը երկու անդամ, հինգշաբթի և կիրակի օրերը, ճաշ բերողները շատ պղում էին մեր ամանների մեջ մի բաժին կարտոֆիլ և վրան յղնում մի պղպ մսի ոուս՝ մեջը մի քանի մսի թելիկներ: Դա առաավելական համեղ էր: Բայց խնդիրը միայն այդ չէ. պուլյաշը շոշափելի կերպով հիշեցնում էր մարդկային կյանքի մասին, նա ինչ-որ

քաղաքացիական, ինչ-որ նշանակություն էր պետության բանակի դերի հանդեպ ունեցվածքի մեջ:

Անցավ երկու ամիս և նա լսեց հայկական Կարնեի գործարանը: Գումարն անդամ չի ուզում — կարո՞ղ է ավելի հարմարավետ կանխատեսություն լինել իմ մոտիկ ապագայի մասին:

Նույն այդ պահերը ժամը երկուսին Կարնեին արձագանգին: Նրան հրամայված էր հինգ րոպեում պատրաստվել, առանց մեկ շաբաթ մոտիկ մի ուղղություն համար, առանց մեկ նրա ուղի էր բացվում ճանապարհ դեպի մի ուրիշ բանտ, համակենտրոնացման ճամբար, մահապարտների մոտ... ո՞վ գիտե ուր:

Կարելը ժամանակ գտավ կռանալու իմ ներքնակի մոտ, գրկել և համբուրել դուռը:

Միջանցքից լսվեց բերդ բոլորի, հրշեցնելու, որ բանտը զգուշանքների ուղղ չէ:

Կարելը ուճապարանց դուրս, հեռացավ վտիանքը:

Մնացինք երկուսով:

Կռանամ՞ն ոտքդ արդյոք, երկիր, ընկեր:

Եվ ե՞րբ կրաժանվենք մենք, մնացողներս: Մեզանից ո՞վ առաջինը կվտանի այս կամերան: Ո՞ւր կգնա: Ո՞վ կկանչի նրան — էսեռական համապլեսով բանտապա՞հը, թե ինքը մա՞հը, որը համապրեսա չունի...

Գրում եմ այժմ, գլխավորն համակված այդ առաջին անկասման մկկոցին մեզ հատուկ պատմամնեղի արձագանքներով: Այդ ժամանակից անցել է արդեն մի տարի, և այն մարքերը, որոնցով մենք ճամբու դրինք ընկերոջը, վերատարձել են մեկից ավելի անգամ, երբեմն համատարեն անհաս: Կամերայի դռան վրայի երկաբանի փոխարինից երեքը, երեքը դարձյալ տեղը դիջեց երկաբանին, հետևորից երևաց «3», «2», «3», «2», գալիս էին նոր կարանավորներ և նորից գնում, և միայն այն երկաբաը, որ առաջին անգամ մնացին երկաբամ № 267 կամերայում, դեռևս չեն բաժանվում միմյանցից. «հայրիկը» և ես:

«Հայրիկը» ամբաստանյալ ուսուցիչ Իոսեֆ Պեշեկն է: Դարերի ավագ ուսուցիչ: Նրան ձերբակալել են ինձանից 85 օր առաջ «Գերմանական կայարանի դեմ

դավադրություն» համար, որն արտահայտվել է հեթանոս ազատ դպրոցի նախագիծ կազմելու մեջ:

«Հայրիկը»... Բայց ինչպե՞ս նկատառեցնեն նրան, Ծուչիկ, դժվար դրծ է այդ: Երկու մարդ, մեկ կամերա և մեկ ատրճա կյանք: Այդ ատրճա մեջ «հայրիկ» բառի չակերտներն ընկան, այդ ատրճին ատրեթ ատրճվել երկու կամանավորները դարձան նրա հայր և որդի: Այդ ատրճա մեջ մենք յուրացրինք մեկը մյուսի սովորությունները, սիրած խոսքերը և նուրնախակ ձայնի շեշտերը: Հիմա չեմ կարող ասել ո՛րն է իմը, ո՛րը նրանը՝ «հայրիկինը», ի՛նչ է բերել նա իր հետ կամերա, ինչ եմ բերել ես...

Գիշերներով նա արթուն հակել է ինձ վրա և թաց կոպերովով վանել մոտեցող մահը: Անձնվիրաբար նա մաքրել է իմ վերքերի թարախը և երբեք զզացել չի տվել, թե առնում է ներքնակից ելնող գարշ հոտը: Նա լվանում և կարկատում էր իմ ողբալի շապկի ծվենները, գոհ գարձած առաջին հաղցաքննության, իսկ երբ նա վերջնականապես զրզրվեց, իրենը հագցրեց ինձ: Նա բերեց ինձ համար

մարգարտածաղիկ և խոսի մի փոքրիկ ցողուն, կարծեր նատելու վրանդն աչք առած, քաղելով դրանք բակում առավոտյան կեսժամյա դրսանքի ժամանակ: Երբ ինձ տանում էին նոր հարցաքննութ֊յան, նա ուղևորում էր ինձ վարպետ հայցքով, իսկ երբ վերադառնում էի, նոր կոմպրեսներ էր դնում իմ նոր վերքերին: Նա սպասում էր, թե ես երբ կվերադառնամ հարցաքննութ֊յունից և չէր պառկում քնելու, մինչև չբնացներ ինձ, հոգատար ծածկելով վերմակով:

Այսպես սկսվեց մեր բարեկամութ֊յունը: Դա չվոխվեց և հետագայում, երբ ես կարողացա ոտքի կանգնել և վճարել իմ արժեքավոր պարտքը:

Բայց այնպես, մեկ ընչով բոլորը չես նկարագրի: № 267 կամերայում այդ տարին կյանքը եռում էր, և այն սկսնը, ինչ տեղի ունեցավ, պարում էր և հայրիկը: Այդ բոլորի մասին հարկավոր է պատմել և իմ պրոյեկտը դեռ չի վերջացել (մի բան, որ արդ հույս է ներշնչում):

№ 267 կամերայում կյանքը եռում էր:

Գրեթե ամեն ժամ բացվում էր դուռը և գալիս էին հակիչները: Դա լատկանների պահանջված ուժեղ հակողությունն էր մտանդատը «կոմունիստական հանդատարծի» մրա, և բացի այդ, նա պարզապես հետաքրքրություն էլ չարժում: Բանտում հաճախ մեռել են մարդիկ, որոնք պետք է կենդանի մնացած լինեին: Բայց հաղվադեպ է եղել, որ չմեռնի նա, որի անխուսափելի մահվան մասին մամուլ են եղել տրտնջում...

Մեր կամերան էին գալիս նույնիսկ մյուս հարկերի հակիչները և խոսակցություն էին բաց անում կամ լուռ բարձրացնում էին վերմակը և մատնադեմների երևույթով նայում վերջերիս, իսկ հետո, նայած բնավորությանը, կամ լիսի կատակներ էին բաց թողնում, կամ ինչ-որ ընդունում էին բարեկամական տոն:

Երանգից մեկը, — մենք նրա անունը դրել էինք Զատցպան, — մյուսներից ավելի հաճախ էր գալիս և լայն քմծիծաղը երեսին, տեղեկանում, ինչ արդյոք մի բան հարկավոր չէ՞ «կարմիր աստանային»: Ո՛չ, շնորհակալ եմ, ինձ ոչինչ հարկավոր չէ: Մի քանի օր անց Զատցի-

պանը պտոմամ է, որ այնտամենայնիվ կարմիր աստանային մի բան հարկավոր է, այն է՝ սափրվել: Ես նա վարտավիր է թերում: Դա առավոտն կալանավորն է ոչ մեր կամերայից, որի հետ այտեղ ես ծանոթանում եմ. ընկեր Բոչեկը: Քաղաքայանի եռանդը արվի ծառայութեյուն դուրս եկավ. հայրիկը բռնում է գլուխս, խնկ Բոչեկը պպզելով ներքնակիս մոտ, փորձում է անմատնդ բուխ ածելիով ճամբա բաց անել իմ խիտ մազատունուս: Նրա ձեռները դողում են, և աչքերում արցունք է երևում, նա վատահ է, որ մահմերձի է սափրում: Ես աշխատում եմ հանգստացնել նրան:

— Մի վախիր, բարեկամ, Պետչեկ պապատում հարցաքննութեյան դիմացողը, ըս սափրեցուն էլ կդիմանա:

Բայց ուժս պակասում է, և մենք երկուսով հաճախ հարկադրված ենք լինում դադար առնել:

Երկու օր հետո ես ծանոթանում եմ էլի երկու կալանավորի հետ: Պետչեկ պապատի գեստապոյական պետն անհամբեր է. նրանք ուղարկում են իմ եռևից, խնկ որովհետև բուժակն սոճեն անգամ

կոչնապրին պատասխանում է «Transportunfähig» (տեղաշարժման անընդունակ է), նրանք կարգադրում են ինձ վոխադրել ամեն միջոցով: Եվ ահա միջանցքապահների տարագով երկու կալանավոր պատգարակ դնում են մեր դռան մոտ: Հայրիկը դժվարությամբ է հագցնում ինձ, ընկերները դնում են ինձ պատգարակին և տանում: Երբ լջնում ենք սանդուղքով, նրանցից մեկը կռանում է դեպի ինձ և ասում.

— Մի՛ վհատվիր:

Հետո, ամենի ցած ձայնով, մի քանի խոսքով հաղորդում է նորությունները:

Այս անգամ երկար չենք պատում դրասենյակում: Երկար միջանցքով ինձ տանում են դեպի ելքը: Միջանցքը լի է մարդկանցով — այստ հինգշաբթի է, այն օրը, երբ թույլատրվում է պղպականներին բերել կամ տանել կալանավորների սպիտակեղենը: Ամենքը շուտ են գալիս դեպի պատգարակի թափորը, որտեղ հայցքներում՝ դուխ և կարեկցություն եմ տեսնում, դա ինձ դուր չի գալիս: Ես բարձրացնում եմ ձեռքս և սեղմում բռունցքս: Գուցե միջանցքի մարդիկ

կանանեն և կհասկանան, որ նրանց ոչ-ջնջում եմ: Սա, հարկավ, մեծամիտ միտք է: Բայց ավելին անելու ես անկարող եմ, ուժ չկա:

Հանուն բակում պատշարակը դրին բեռնատար մեքենայի վրա, երկու զեռատպական նատեցին շոֆերի մոտ, մյուս երկուսը ձեռները դրած բաց պատյանի վրա, կանգնեցին դռնիս մոտ, և մենք շարժվեցինք:

Ճամփան հեռու է օրինակելի լինելուց. մեկ վոս, երկուսը... հազիվ երկուհարյուր քայլ էինք անցել, ուշքս կորցրի: Չարճալի ճամփորդություն էր: Հինգ տոննանոց մեքենան, սահմանված երեսուն բանտարկյալի համար, բենզին է վատնում մի հատիկ կալանավորի համար, ու չորս էսեական տրճանակներով, կատարի հայացքներ նետելով շուրջը, պահպանում են անզգա մարմինը, որ պետի չվախչի:

Մյուս օրը չարճալիքը կրկնվեց: Այս անգամ ես դիմացա մինչև հասանք պատատը: Հարցաքննության երկար չտևեց: Գեստապոյական Ջրիդրիխը մի քիչ անպուլշ կերպով «ձեռքը դիպցրեց»

ինձ և դարձյալ ինձ ետ տալան անպա ավճակում:

Եկան օրեր, երբ այլևս կասկած չկար, որ ես կենդանի եմ. ցավը, կյանքի հարատաւ քույրը, հիշեցնում էր ինձ այդ մասին—ըստ ամենայնի պետի կերպով:

Բանտն արդեն լմացել էր, որ ինչ-որ «աչքաթողանքի» պատճառով ես ողջ եմ մնացել, և ողջույն էր ուղարկում ինձ: Նա դարձ էր պատերի միջով, որոնք պղտորների հատրպում էին Թխկոցը, և տեսնում էի այն ուսելիքը բերող մի-ջանցքապահների աչքերում:

Միայն կինս ոչինչ չգիտեր իմ մասին: Ընդամենը մի հարկ նեղքեում, առանձին կարանտը, նա ապրում էր հուսով և կարոտով մինչև այն օրը, երբ հարևանուհին առավոտյան պրոսանքի պահին չընկայել էր նրան, Թե հարցաքննության ժամանակ ծեծված լինելով, ես մեռել եմ կամերայում: Ոչինչ չգիտայով, Գուսան քայլում էր բակում, ամեն ինչ պատմում էր նրա աչքերի առաջ, նա չէր պզում, Թե ինչպես է «մխիթարում» իրեն բանտապահուհին բառնգքը դեմ տալով իր երեսին և ետ քշելով շարքի

մեջ: Ինչ էր անանում նա, արդյոք, նայելով կամերայի ճերմակ պատերին իր խաշտ բաղի աչքերով, որոնց մեջ արցունք չկար:

Իսկ հետևյալ օրը մի ուրիշ լուրթես ծեծից չեմ մահացել, այլ չկարողանալով տանել չարչարանքները, կախվել եմ կամերայում:

Այդ պահին ես թափվում էի նորընծայի վրա և ամեն երեկո և ամեն առավոտ համառորեն շուռ էի գալիս կողքի վրա, որպեսզի երբեմ գոնացյի այնքան սիրած երգերը: Սխալ լինչաես կարող էր նա չլսել այդ երգերը, չէ՞ որ ես այնքան պատմունք էի դրել դրանց մեջ:

Այժմ նա արդեն դեսուդեմ մաանին, այժմ նա արդեն լսում է իմ երգերը, թեև մենք հյուծ ավելի հեռու ենք իրարից, քան այն ժամանակ: Այժմ բանտապահներն անգամ դիտեն և վարժվել են, որ № 267 կամերայում երգում են:

Հերթապահները այլևս չեն պարկում դռանը, պահանջելով լռեմ:

№ 267 կամերան երգում է: Սմբողջ կյանքումս ես երգել եմ երգեր և չգիտեմ, հանուն ինչի պետք է բաժանվեմ երգից

այժմ, մահվան շեմքին, երբ առանձնապես սուր կերտում ես զգում կյանքը:

Իսկ Պեշեկ հայրիկը: — Դե դա պարզապես հիանալի է. նա էլ առանձին սխրանք է երգել: Զանի՛ զորություն, ո՛չ ձայն, ո՛չ մի երաժշտական հիշողություն, բայց սիրում է երգը այնպիսի լավ և հավատարիմ սիրով ու պահում նրա մեջ այնքան բերկրանք, որ ես չեմ նկատում նուվնիակ, թե ինչպես նա մի տունից թռչում է մյուսը և համատարեն վերցնում է «մի» այնտեղ, ուր հարկավոր է վերցնել «դո»:

Եվ մենք երգում ենք: Երգում, երբ սխրանք է պահվում, երգում, երբ օրը պայծառ արևոտ է, երգում ենք ուղեվորում ընկերոջը, որի հետ հավանորեն էլ չենք տեսնվելու, երգում ենք տղմոտ արևելքից եկող բարի լուրերը, երգում ենք մխիթարության համար և երգում ուրախության, ինչպես երգում են մարդիկ դարերից ի վեր և ալիսի երգեն, քանի գոյություն ունի կյանքը:

Առանց երգի կյանք չկա, ինչպես չկա առանց արևի: Իսկ մեզ երգը կրկնապատիկ հարկավոր է, որովհետև արևը մեզ

դուդյ չի տալիս իր դեմքը — կամերան նայում է հյուսիս: Միայն ամառը կամերայի արևամոյան պատին կարճ ժամանակով բնակում է արևի շողը լուսամուտի վանդակի տակերի հետ միասին:

Հայրիկը կանդնում է, հենված մահճին, և նայում վաղանցուկ շողերին, և նրա հայացքը ամենատխուրն է երբևէ իմ տեսածներից:

Արև՛ր: Այնպես շատ կուզի ես լուսամուտում այդ պնդաճև կախարդը, այնքան հրաշքներ է դործում մարդկանց աչքի առջև: Բայց այնքան քիչ մարդիկ են ապրում արևի լույսի մեջ:

Արևը պետք է, այո, պետք է վայելի, և մարդիկ պիտի ապրեն նրա շողերում:

Ինչ հրաշալի է դիտակցել այդ: Բայց և այնպես ուզում ես իմանալ էլի մի բան, անհամեմատ ավելի նվազ կարևոր. դեռ կփայլի՞ արդյոք նա և ինձ համար:

Մեր կամերան նայում է դեպի հյուսիս: Միայն երբեմն, ամառը, պայծառ օրերին, տեսնում ենք մայր մտնող արևը: Ի՜հ, հայրիկ, կուզենայի մի անգամ էլ տեսնել արևի ծագումը:

ԳԼՈՒԽ IV

«ՀՈՐՍՀԱՐՑՈՒՐՅՆԸՉԸ»

Հարությունը մեռելոց—բավական յուրօրինակ երևույթ է: Այնքան յուրօրինակ, որ բացատրելն անդամ դժվար է: Աշխարհը հրաշալուրիչ է, երբ պարզ եղանակին հենց նոր եք վեր կացել կուշտ քնից: Բայց եթե դուք վեր եք կացել մահվան անկողնից, օրը թվում է աքանչելի, ինչպես երբեք, և դուք զգում եք, որ պարզապես քնել եք հրաշալի քնով: Դուք մոռանում եք, որ լավ դեմք կյանքի արժեքը: Բայց և մեռելոց հարությունն առնելուց հետո ձեզ թվում է, որ ռեժիսյորի նշանով փոխվել են բոլոր դեկորացիաները փոխադրամից և բեմը ողողված է լույսով: Դուք կարծում էիք, թե լավ տեսարժան ունեք: Բայց և մեռե-

ից հարաբերություն առնելով, սեռական աշխարհն այնպես, առել ձեր աչքին դրել են և՛ հեռադիտակ, և՛ մանրադիտակ: Հարաբերությունն ի մեռելից դարձնանայինը երեւույթ է. նա հայտնագործում է անակնկալ հրապուրյուններ մինչև իսկ ամենից սովորական բաներում:

Այսպես է լինում, մինչև անգամ երբ գիտեք, որ այդ բոլորը երկար չի տևի: Նույնիսկ երբ հրճատող աշխարհն ողջ հարաբերությունը և բարմանությունը տհամանանախում է Դանկրացի կամերայում:

Գալիս է այն օրը, երբ ինձ դուրս են բերում կամերայից: Գալիս է այն օրը, երբ հարցաքննության եմ գնում ոչ թե պատգարակի վրա, այլ, թեև դա անհնար է թվում ինձ, ոտքով: Մինչանցքի պատերը, սանդուղքի ճաղերը բռնելով, ես հասնում եմ չորեքթաթ: Ներքևում կարանավոր ընկերները նստեցնում են ինձ բանտային փակ ավտոմոբիլը: Ընկնում եմ մութ շարժական կամերա, կողքիս նոր դեմքեր, ուս, ուսերիս մարդ: Նրանք ժպտում են ինձ, ես՝ նրանց, մեկնումեկն ինչ-որ շշնջում է ականջիս, ո՞վ է, չգի-

տեմ, ես սեղմում եմ մեկի ձեռքը, չդի-տեմ ում...

Մեքենան դղրդալով մոտում է Պետրչեկ պարտեի դարբանոցից ներս, ընկերները դուրս են թերում ինձ, մոտում ենք մի ընդարձակ սրահ մեց չարք նստարանների: Նստարանների վրա անշարժ նըստած են մարդիկ, ոդղաձիդ և ձեռները հենած ծնկներին նայում են իրենց դիմացի մեր պատին: Ահա, Ֆուչիկ, քո նոր աշխարհի մի մասնիկը, որը կոչվում է կինոթատրոն:

Մայիսյան ինսուրրեցցո

Այսօր 1943 թվի մայիսի մեկն է: Եվ հերթապահում է նա, որի ժամանակ կարելի է դրել: Ուռա՛: Ես դարձյալ կարող եմ մի պահ դառնալ կոմսոմոլական ժուռնալիստ և գրել իմ նոր աշխարհի մարտական ուժերի մայիսյան ստուգատեսի մասին:

Մի սպասեք ծածանվող դրոշների մասին պատմվածքին: Ոչ մի նման բան չկար: Ջեմ կարող պատմել նաև դուռնա-

դեղ տեսարանների մասին: Այսօր ամեն ինչ այնպես չէր, ինչպես մի ժամանակ: Չկա բազմահազար մարդկանց աղմկալի հեղեղը, որը առաջվա տարիներին եռալով հորդում էր Պրազայի փողոցներով, չկար այն, ինչ ես տեսել եմ Մոսկվայում. պրոբլեմների անսահման ծովը, որ լցնում էր կարմիր հրապարակը: Այստեղ չկան ո՛չ մխիթարներ, ո՛չ հարցություններ: Այստեղ ընդամենը մի քանի ընկերներ են — տպամարդիկ և կանայք: Եվ սակայն զգում եմ, թե որքան մեծ է այդ առեղտաեսի նշանակությունը: Այո՛, մեծ է, որովհետև դա առեղտաեսն է այն ուժերի, որոնք այժմ անցնում են հրաշեկ բոմով, դառնալով ոչ թե վոշի, այլ պրոպատ: Սա պրոլետարիատի է խրամատներում՝ ճակատամարտի ժամանակ: Իսկ խրամատներում, հայտնի է, թե ինչ տապ են կրում...

Այդ պրոլետարիատը զգում եմ այնքա՛ն մոտ բաներում... Զգում եմ, կհասկանա՞ս դու ինձ, ընկեր, եթե երբևէ կարդաս իմ խոսքերը, առանց այդ բոլորն ապրելու ինքդ: Աշխատիր հասկանալ: Հավատա, դրանումն էր ուժը:

Առաքյան ոչխարն հարևան կամեցայն. այնուհետև թխկացնում են երկու տակտ բեթհովենից, այսօր ավելի հանդիսավոր, ավելի համառ, քան սովորաբար, և պատը հաղորդում է դրանք նույնպես տարբեր, անսովոր չեշտով:

Մենք խնամքով մաքրում ենք մեր հագուստը: Եմ այսպես են սկսում օրը բոլոր կամերաններըը:

Նախաճաշի ժամին մենք արդեն կապտ ու սպասում ենք զրահանդեսի համար: Բայց դռան առջևով տողանցում են մի-ջանցքապահները՝ բերելով հաց, «անսուրճ» և ջուր: Ընկեր Սկրեպան երեք հայիկ է տալիս երկուսի վճարելեն, դա նրա Մալխամեկյան շնորհավորանքն է, անմռունչ, դրծնական շնորհավորանք: Հացը սուրս ժամանակ նա աննկատելիորեն սեղմում է ձեռքս: Ոսկի չի կարելի, թշնամիները հետևում են նույնիսկ մեր աչքերի արտահայտությանը, բայց միևնույն հաց համար պարտ չէ մտածելի համր խոսակցությունը:

Ներքևում, մեր կամերայի պատուհանների տակ, առավոտյան զրոսանքի են դուրս գալիս կանայք: Ես երևում եմ ան-

պանի վրա և վանդակների միջով նայում դեպի ցած: Մի դուլե նրանք նկատեն ինձ: Այո՛, նկատեցին: Բարձրացնում են սեղմած բռունցքները: Ես պատասխանում եմ նույն ձևով: Բակում այսօր ուրախ է և աշխույժ, բոլորովին նման չէ մյուս օրերին: Հանկիչ կինը ոչինչ էլ նկատում, կամ դուլե աշխատում է ոչինչ չնկատել: Դա էլ կաց ունի առավոտեան հետ:

Այժմ մեր հերթին է: Ես անց եմ կացնում ռեպետիցիա. Այսօր Մայիսի մեկն է, պատե՛ր, այսօր մենք կտոլանցնենք առանձին կերպով, թող զարմանան ուղեկցող պահակները: Առաջին շարժում՝ մեկ-երկու, մեկ-երկու — մուրճի հարվածներ: Երկրորդ՝ հունձ մանգաղով — Մուրճ և մանգաղ: Մի վոջր երևակայությունը — և ընկերները կհասկանան. մուրճ և մանգաղ:

Զրույցի ժամանակ մենք անում ենք այդ շարժումները, և ես նայում եմ շուրջը: Դեմքերի վրա ժպիտ է երևում, աչքերը խանդավառությամբ հետևում են մեր օրինակին: Հասկացել են: Ճիշտ է, պատե՛ր, սա մեր մայիսեկյան շարժումն է, իսկ այս պատահմանն՝ մեր

մայիսեկյան երդումը. կդիմադրենք մահվան, բայց չենք դավաճանի:

Ջրասանքը վերջացավ: Ժամը լինն է: Հիմա Կրեմլյան աշտարակի ժամացույցը խփում է տասը, և կարմիր հրապարակում սկսվում է զորահանդեսը: Հայրիկ, մենք նրանց հետ ենք: Սյուռեղ այժմ երդում են «Ինտերնացիոնալ», նա հնչում է աշխարհով մեկ, թող հնչի նաև մեր կատարմամբ: Երդում ենք: Մի ուրիշն երգին հաջորդում է մյուսը, մենք չենք ուզում մենակ լինել, առանք, մենք մենակ էլ չենք, մենք նրանց հետ ենք, ովքեր այժմ ազատության մեջ երդում են ապատ, նրանց հետ, ովքեր մարտնչում են, ինչպես և մենք...

Դուք ընկերներ մութ բանտերում,
Ջնդանոցներում սառնամանիք,
Դուք մեզ հետ եք, մեզ հետ եք միշտ,
Թեև հիսուն մեր շարքերում... [1])

Ա՛յո՛, մենք ձեզ հետ ենք:
Ա՛յսպես, № 267 կամերայում, մենք

---

[1]) Հեղինակը պրել է ռուսերեն (Ծանոթ. խմբ.):

վճռեցինք երթեւեկ ավարտել մայիսմեկյան մեր տրահանդեսը: Բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Ո՛չ:

Ահա կանանց կոլտուսի մինչանցքապահուհին անց ու դարձ է անում բակում և չմայլում Կարմիր Բանակի քայլերգը, «Պարտիզանականը» և ուրիշ առվեստականերգեր, օրինակ տալով նրանց, ովքեր կամենում են: Հապա չենխակեան ասիկանի հետապնդողը, որը թուղթ և մատիտ բերել էր ինձ և այժմ հետևում է մինչանցքում, որպեսզի ինձ հանկարծակի չբերեն: Իսկ այն մյո՞ուը, որը տանում և խնամքով թաքցնում է այս թերթիկները, որպեսզի մի օր, երբ դա ժամանակը, նրանք նորից լույս աշխարհ գան: Այլ խոսքի թերթ ու պատուհասան համար նրանք երկուսն էլ կարող են գլխով վճարել: Եվ նրանք այդ են անում այդ վտանգը, որպեսզի չկորչի գրքույկը: Այդպիսի մարդկանց մեջ: Նրանք մարդիկ են: Հասուն և համարձակ նրանք կանգնած են երեսդ պերթում և մարտնչում այնուհետև, ու կռիվ է, այն պինդով, որ նրանք

ունեն ձեռքում: Նրանք իրենց դրծը կատարում են պարզ և աննկատելի կերպով, ինչ-որ մի չատ հասարակ բան, և ոչ ոք չի տեսնում, որ դա կենաց և մահու կռիվ է, որի մեջ իրենց ընկերների հետ մասին նրանք կարող են հաղթել կամ ընկնել:

Տաս, քսան անգամ դուք, ընկերներ, տեսել եք, ինչպես ռեպուբլիկայի զրքերը տպագրում են մայիսեկյան զրաքահանդեսներում, և դա հոյակապ է: Բայց միայն մարդում կարելի է գնահատել այդ բանակի իսկական ուժը, նրա անպարտելիությունը: Մահը ավելի հասարակ է, քան մենք կարծում էինք, և հերոսությունը չունի պայծառ լուսապսակ: Մարդն ավելի դաժան է, քան մենք սպասում էինք, իսկ դիմադրելու և հաղթանակ ձեռք բերելու համար հավատը կարող է անսահման ուժ: Այդ ուժը մենք ամեն օր տեսնում ենք, բայց ոչ միշտ գիտակցում ենք: Եվ ամեն ինչ այնքան հասարակ և բնական է թվում:

Այսօր մենք դարձյալ գիտակցեցինք այն: Այսօր, 1943 թվի մայիսեկյան զրաքահանդեսին:

Մայիսի մեկի օրը խախտեց իմ ապա-

մության հայտրպականությունը: Եվ այդ յավ է: Հանդիսավոր օրերին հիշողությունները դառնավրված են լինում ինչ-որ առանձին կերպով, և ուրախությունը, որը այսօր զերակշռում է ամեն բանի վրա, կարող էր հուշեր ծաղկեցնել:

Իսկ Պետիկի պարտի «վինոթատրոն» ամենևին էլ ուրախ հիշողություն չէ: Դա նախատուն է այն ընդհանի, որտեղից յսում են կարմանալիների ճիչերն ու հառաչանքները, և որ չէլսես, թե ինչ է սպասում քեզ այնտեղ: Դու տեսնում ես, թե ինչպես գնում են այնտեղ առողջ, ուժեղ, առույգ մարդիկ և երկու-երեք ժամից հարյուրնոսությունից հետո վերադառնում են խեղանդամ, կիսամեռած: Դու յսում ես, ինչպես մի ամուր ձայն պատասխանում է կանչին, իսկ մի ժամանից՝ այդ նույն ձայնը չարչարանքներից և ցավից բեկված, ուժ չունի պնդությամբ վերադարձը: Բայց գնում է ավելի վատթարը. տեսնում ես և այդպիսիներին, որոնք գնում են այնտեղ չքնաղ և հզաուած հայցքով, իսկ վերադառնում, կորտնում են նայել աչքերիդ: Այնտեղ, վերևում, գնդիչի կարճնատում եղել է

թուրքիայի մեն-մենակ մի պահ, տատանման մի րոպե, սեփական «ես»-ի համար վախի մի բռնկում — և դրա հետևանքով այսօր կամ վաղը այստեղ կբերեն նոր մարդկանց, որոնք պիտի անցնեն սկզբից մինչև վերջ այդ բոլոր տարաւնեների միջով, նոր մարդկանց, որոնց առաջին ընկերը մահանալ է թշնամուն...

Բնական. յուրաքանչյուրն իր տառապանքն ունի, քան հարևանինը: Իսկ երբ կոլքոզում անցած մահը սրել է տեսողությունը, երբ դու նայում ես ի մեռելդ հարությունն առած աչքերով, այն ժամանակ առանց բառերի էլ պարզ է, ով է տառապել, ով է մատնել, ում դիմաց է մի ակնթարթում անցել այն մյուսը, թե ոչնչան էլ տակալը բան չէ վտքր ինչ թելադրել տեսակաև վճռակը, մատնելով սրենդց անհատների մարդկանց մեկին ու մեկին:

Այս բոլորի մասին ես չէի մտածում, երբ առաջին անգամ ընկա «կլինո»: Բայց հետո այդ մտքերը հաճախ ընկճում էին ինձ: Առաջին անգամ նրանք երևացին հենց այն առավոտը, բայց ոչ «կլինոյում», այլ այնտեղ, ուր մարդիկ սովելի

չատ բան էին խոսում. «Զորհարյուրանոցում»:

«Կինոյում» ես երկար չնստեցի — ժամ, ժամ ու կես: Հետո իմ թիվանքում արտասանեցին իմ անունը, և երկու մարդ, քաղաքացիական տարազով, որոնք չեխերեն էին խոսում, տարան ինձ դեպի ափիթը, բարձրացրին չորրորդ հարկը և մտցրին մի ընդարձակ սենյակ, որի դռանը կար մի թիվանշանը՝

Մի քանի ժամանակ այդ սենյակում ոչ ոք չկար, բացի ինձնից և իմ երկու ուղեկիցներից: Նստած սեթառի վրա, սենյակի խորքում, նայում էի շուրջս մի տարօրինակ զգացումով. ինչ-որ բան ինձ այստեղ ծանոթ էր: Մի՞թե ես եղել եմ այստեղ երբևէ: Ո՛չ, չեմ եղել: Ես այդ կայծն դիտում այս սենյակը, այն տեսել եմ երազում, ինչ-որ արտառոց, մղձավանջային երազում: Այն ժամանակ նա ուրիշ տեսք ուներ, նողկալի էր, բայց սա նույն սենյակն է: Հիմա նա հրապուրիչ է, ու

արևով և պայծառ ջուրերով: Նաբր ամենագեղատես բառամասներից եղած են Տիեզ առաջը, կանաչ Լեռնան և Գրաշխանին:

Երազում այդ անդյակը մտայլ էր, առանց բառամասների, նա բառավոր-վում էր կեղտառատ-ջեղնավուն լույսով, որի մեջ մարդիկ շարժվում էին առվերնեբի նման... Այո՛, այն ժամանակ այսաոր մարդիկ կային: Այժմ անդյակը դատարկ է, իսկ այն ժամանակ նստարանների կողք-կողքի նստած էին գեղեցիկ և արյունաշատախտ երևում մարդիկ: Այ, այնտեղ, դառն մոտ, կանգնած էր կապույտ սրտաճաղատասում մի մարդ, նրա աչքերում անսահման ցավ կար: Նա ջուրատեղ և գանգատվեր, ինչպես լինում վատթարը, վտանգ դեմին:

Այո, այդ բոլորը եղել է, հիմա նա գիտեմ, որ դա երազ չէ ապրածների, մղձավանջային էր ինքը իրականությունը:

Իմ ձերբակալման և առաջին հարցաքննության դիշերն էր: Ինձ բերել են այստեղ երկու կամ երեք անգամ, կամ գուցե ավս անգամ և ավելի, երբ ինձ

տանջողները կամեցել են հանգստանալ, կամ ձեռք տարկել ուրիշներին: Ես հիշում եմ, սատ հախճասալե հատակը հովացնում էր իմ վերքերով լի բոբիկ ոտքերը:

Նատարաններն վրա այն ժամանակ նատած էին Յունկերս դրծարանի բանվորները — դեատարդի զիներային որը: Դուան մոտ կանգնած կատուկտ արտահադում էր կատ հատատել զեկավարության հետ: Նրա մտերիմը, ընկեր Ելինեկը, փոքր ինչ անհոգ վարվելով կոնսպիրացիայի կանոններին, խոստացել էր կապել նրան ուսմ հետ հարկավոր էր, թեպետև նա պարտավոր էր առաջուց խոսնել ինձ հետ, ինչ որ հնարավորություն կտար այնուհետև բավականանալու առանց նրա մինչդրեության: Դա սխալ էր:

Մի ուրիշը, ամենի ճանապարհին պատ-
ը այն էր, որ Բարսոնի վաստակությու-
նը չահել էր Դիմոժակ ազգանունով մի
պրոֆեսոր: Բարսոնը ամեր էր նրան
Ելենեի անունը: Եվ Ելենեին ընտա-
նիքն ընկել էր նրա հմայության տակ:
Ոչ մի երեկոյ պետական աշխատանքի պատ-
ճառով, որ նրանք հավաքվելու կոչված
էին երկու տարի շարունակ, այլ ընդ-
հակառակը մասնակից մի չէնչեն ծառայու-
թյան համար, մի ծառայության, որը
նշանակում էր կոնտրոլյորի կանոն-
ների խախտում: Իսկ այն, որ Պետչեկ
պատրաստվում էին ձերբակալել Ել-
ենեի ամուսնիներին հենց նույն երեկոյան,
երբ ես նրանց մոտ էի և նրանց մոտ եկավ
պետապարտյանները մի խոշոր չեկով,—
այդ բոլորը պատահականության
էր: Ըստ պրանի ենթադրվում էր Ելենեի-
ների ձերբակալել հավքով առավոտը:
Այդ երեկո նրանց մոտ գնացել էին, այ-
սպես ասած, իներցիայով — Յանկերա
գործարանի բվիչի հավքով ձերբակալու-
թյունից հետո: Իմ ներկայությունը Ել-
ենեների տանը պետապարտյանների հա-
մար նաչդրան անապատելի էր, որքան մեղ

համար նրանց հարձակումը: Նրանք նույնիսկ չէին համարձակվում ինձ ընկնել երեսիս, թեև ամբողջ ձեռքը, և անհայտ է, կվճռանային արդյոք, եթե ինձ հետ չլիներ...

Բայց այս բոլորը ես պետք ընկա հետո «Զորահարյուրապետին» տրած իմ հետագա այցելությունների ժամանակ: Իսկ այդ անգամ ես արդեն մենակ չէի: Նրա տարածություններին մարդիկ էլ նույնպես կանգնած էին գրասեղանի մոտ: Եվ ժամերն անցնում էին բերելով ամեն տեսակ առևտրականներ:

Առևտրականները երկու տեսակ էին, տարօրինակ, որ ես չէի հանդիպում, առևտրի, որ ես իմ էի հանդիպում:

Ի դեպ, առաջին առևտրականը չէր վերաբերում ոչ մեկ և ոչ մյուս կատեգորիային: Դատարկ բան էր, որի մասին չարժե խոսել:

Երկրորդ առևտրականը. ահեղյակ են մոնում շարքով իրար հետևից չորս մարդ, չեխերին բերում են քաղաքացիական տարազով գեղատպչականներին... և ինձ. նստում են սեղանների մոտ, գրառում են թղթերը, ծխում, — պահում են

իրենց ազատ, կատարելապես ազատ, ասես այտուր նրանց ծառայության վայրըն է:

Բայց չէ՞ որ ես նրանց ճանաչում եմ, առնվազն երեքին, անկարելի է, որ նրանք ծառայեին ինձ գեստապոյում... Կամ, ով գիտե, գուցե և նրանք էլ: Սխալ առ Ռ...ն է, պատրանքան և պրոֆեսիոնալիզման կատեգորիական հին քարտուղար, փոքր ինչ մռայլ, բայց հավատարիմ մարդ, ո՛չ, անկարելի է: Անտա Վիկտոն, առանձնա ազատ բարեկամ և գեղեցիկ, թեև բոլորովին ապիտակել է, — հատատատակում և անատան ընդհատակյա աշխատող... ո՛չ, անկարելի է: Իսկ ահա նա, ախո՛ր դա Վաչեկն է, հյուսիսային չեխիայի քարտուղարը, իսկ հետո այնտեղի մարդկանց քարտուղարը: Կարո՞ղ եմ ես նրան չճանաչել, ախոր մենք միասին ինչե՞ր չենք տեսել հյուսիսում[1]), և այդ մարդուն ծունկի են բերել... ո՛չ, ան-

---

[1]) Հյուսիսային Չեխիա, ուր կենտրոնացված է խոշոր արդյունաբերությունը և որտեղ Յուլիուս Ֆուչիկն եղել է խոշորագույն գործադուլների ղեկավարներից մեկը: (Ռանոթ. խմբ.):

կարելի է: Բայց ինչո՞ւ են նրանք այտուցել: Ի՞նչ են անում նրանք այտուցել[1]):

Ես այս հարցին պատասխան չէտա, խոկ ահա բերում են նոր մատղկանց. Մխրեկը, Ելենկ ամուսինները և Ֆրխդ ամուսինները: Դրանց ես պիտիմ, մեզ մխաին ձերբակալելին: Բայց ինչո՞ւ է այսոր սրճեատի պատմատան Կրապչեկը, որը օգնում էր Մխրեկին ինուելիդենցիայի մեջ տարվող աշխատանքում: Ո՞վ պիտեր նրա մասին, բացի ինձնից և Մխրեկից: Իսկ ինչո՞ւ ծեծից առած դեմքով երկար բահատակ հարթանում այն երիտասարդը նշանների հատկացնում է ինձ, որ մենք անծանոթ ենք: Ո՞վ կարող է լինել: Շոխ: Դոկտոր Շոխը: Զդենե՞կը: Ոչեմն ձախտղված է նաև թժիշկների խումբը: Ո՞վ պիտեր նրա մասին, բացի ինձնից և Մխրեկից: Եվ ինչո՞ւ հարցաքննութեան ժամանակ ինձ հարցնում էին

---

[1]) Ինչպես հետո իմացավ Ֆուչիկը, այդ ձերբակալվածները նշանակված էին «հատուկ արբայութերներ» այսինքն «կալանավոր սպասարկուներ», և պարտականութեուն էին ստանձնել կապ հաստատել և պահպանել կալանավորների միջև: (Ծանոթ. խմբ.):

ձեր ընտանեկանության մասին: Ինչո՞ւ էր նրանց խելքին փչել առհասարակ կապել իմ անունը ընտանեկանության հարցման տրվող աշխատանքի հետ: Ո՞վ դիտեր այդ մասին, բացի ինձնից և Մերեկից:

Գոնե պատասխանը դժվար չէ, թեև այդ պատասխանը դաժան է. Մերեկը դավաճանել է, Մերեկին սուտ է բոլորը: Տակավին մի պահ հուսալ եմ, որ նա, թերևս, բոլորին չէ մոռացել, բայց հետ բերում են էլի մի խումբ, և ես ճանաչում եմ վայրկյան վանչուրային[1]) պրոֆեսոր Ճելքերին՝ որդու հետ, քննադատ Բելինի Վացլավեկին[2]) այլանդակված անճոռնաչեխամբյան ատամնաքնին և չաուբրիներին: Բոլորը, ովքեր մոռաց էին, կամ պետք է մոռանին ձեր ընտանեկանության ժողովրդա-ռևոլյուցիոն կոմիտեի մեջ, բոլորն այստեղ էին: Մերեկին սուտ էր ասին

---

[1]) Վ. վանչուրա — *չեխական հայտնի պրող, մահապարժի ենթարկված հիմնադրամների կողմից: (Ծանոթ. խմբ.):*

[2]) Բ. վացլավեկ — *հայտնի կոմունիստ քննադատ, մահապարժի ենթարկված հիմնադրամների կողմից: (Ծանոթ. խմբ.):*

ինչ լուսաբերիցիայի ընթացքում տարվող աշխատանքի մասին:

Պետիկ պարտատուն էր տանջվում օրերը հեշտ չէին անցնում: Բայց սա ամենածանր հարվածն էր: Ես պատրաստ էի մահվան, բայց ոչ դավաճանության: Ել որքան էլ պիկոլարար պատեցի Մերեկին, ինչքան էլ մեղմացուցիչ հանգամանքներ պրոնեցի, ուրիշ բառեր չգտա, բացի դավաճանությունից բառից: Ո՛չ թուլությունը, ո՛չ մոհացու հարձարանքների ենթարկված և անդարձին կերտով վրկությունն որոնող մարդու անզորությունը, ոչինչ չէր կարող արդարացնել նրան: Այժմ ես հասկացա, թե ո՛րտեղից էին խմացել պետապարտյակնանները իմ ազգանունը հենց առաջին դիշերը: Այժմ ես հասկացա, թե ինչպես էր պատահել Անդա Իրտաեին — նրա մոտ ես մի քանի անգամ հանդիպել էի Մերեկի հետ: Այժմ պարզ էր, թե ինչու են պատահել Կրտաչեվը և դոկտոր Շախը:

Այդ օրվանից ի վեր ինձ դրեթե ամեն օր տանում էին «Զորհարցաքննության» և ամեն անգամ ես իմանում էի նոր մանրամասնություններ, ծանր և ճնշող: Մերեկը

ամառ բնակարանի տեր մարդ էր, Խաչանիայում չէր կառցել դնդակների առաջ, ծռանկի չէր եկել համակենտրոնացման ճամբարի դաժան պայմանների մեջ Ծրանախայում: Իսկ այժմ նա պռնատոմում է, տեսնելով գեներատորի ձեռքի մարդը, և մատնում լինկերներին, հատուցում վրիժել իր կաշին: Որքա՜ն մակերեսային էր նրա քաջությունը, եթե նա չնչվեց մի քանի հարյանծներից: Նույնչափ մակերեսային, որչափ նրա համոզմունքները: Նա ուժեղ էր պատմության մեջ, համախոհների չբլանում: Երանց հետ նա ուժեղ էր, որովհետև մասնակից էր նրանց մասին: Մենատյալ, չբնատրամաձ լրեն նեղը դարի թշնամիներից, նա կորցրել էր իր ուժը: Կորցրել էր, որովհետև սկսել էր մասնակ մեռյալ իր մասին: Փրկության հաղորդ նա պահել էր ընկերներին: Տեղի էր տվել ժամերության և ժամերությունից պահանջվել էր:

Երբ մատ պրոֆեսորները էլին դառել, և նա չէր առել ինքն իրեն. ավելի լավ է մնալել, քան վերծանել ծածկագիրը: Նա վերծանել էր: Մատնել անուններըը, մատ-

նել ժամադրավայրերը: Գեստապոյի զոհ-
ծախտիներին բերել էր Շուխի բնակա-
րանը: Ուզարկել էր նրանց դավաճան
Դիտրժաևի բնակարանը, որտեղ նրանք
պետք է հանդիպեին Վացլավեկին և
Կրատոչվիլին: Մատնել էր Անյային:
Մատնել Լիտային, այն համարձակ, կա-
յուն ոգիկան, որն անտարբեր չէր նրա
հանդեպ: Բավական էր եղել մի քանի
հարված, որպեսզի նա մատներ իր զի-
ուեցյալ ներս: Իսկ հետո, մատնելով, որ
նա կինոդանի չեմ և ոչ ոք չկա, որ նրա
դատաստիքը բաց անի, նա պատմել էր և
մնացյալը:

Դրանից հետ գրաքննությանն ավելի չհա-
տացավ: Ես գեստապոյի ձեռքումն էի—
դրանից վատթար էլ ինչ կարող էր ու-
նել:

Սկսել շատ ընդհանուրը. նրա
ցուցմունքը հանդիսացան սկզբնական
այն նյութը, որը հիմք կազմից ողջ հե-
տաքննության և կարծես ինչ որ ձգձգ-
ումից այն չդիմացավ, որի հետևում օգակ-
ները պտտում էին իմ ձեռքում, իսկ գես-
տապոյին դրանք շատ անհրաժեշտ էին:
Միայն դրա համար ինձ և մեր խմբի մեծ

մաին մահապատժի չենթարկեցին պաշարտական դրության հենց առաջին օրերին: Եթե Մխեկը կատարեր իր պարտքը, դեսպատյի ձեռքին կմնայինք միայն մենք երկուսս: Մենք երկուսս վաղուց չէինք լինի, բայց մյուսները կենդանի կլինեին և կշարունակեին աշխատանքը:

Վախկոտը կոլցնում է ավելին, քան անխնայի կյանքը: Այսպես եղավ նաև Մխեկի հետ: Պանծալի բանակից դասալիք, նա դատապարտեց նույնիսկ ինքնասպանության: Նա կենդանի մնաց, բայց դա կյանք չէր, որովհետև կոլեկտիվը մերժեց նրան: Ամեն ոչ նա վտանգ մի կերպ քաշել իր հանցանքը, բայց կոլեկտիվը չընդունեց նրան: Նրա մերժումը այնքան բանտում շատ ավելի տանջալի է, քան որևէ մի այլ տեղ:

Բանտ և մենակություն — այս հասկացությունները ընդունված է նույնացնել: Բայց դա մեծ մոլորություն է: Կարանտինը մենակ չէ, բանտը մի մեծ կոլեկտիվ է, և ամենախիստ տանջանքը չէր կարող ոչ ոքի մեկուսացնել, եթե մարդ ինքն իրեն չի մեկուսացնում:

Բանտում պետությունները կոլեկտիվը պահ

է պատում հատուկ ճնշման, իսկ ճնշումը համապատասխան է ծավալի, որում է նրանց պարունակում կամ լցնում: Նրանց համար արտաքին միատեսակ չեն, չէ՞ որ պատերն էլ են տարբեր և խառնում, բերում են տանում ամեն կաթ պարկերով: Բանտապետը գրքույկում է տալիս մի խոսքով հարկի վճարելու, կապած ընդհատակ չափելուց, իսկ հետո ընդհատակ չափելուց և ընդհատակ պատասխանատուի ստորագրությունը չառնելուց հետո կնիքը դնում: Պարտ ձեռքի տակ ամեն ծավալ ունի իր տարողությունը, որոնց մասին ծանոթանում է հրամանատարությունից, որ իր հետ ունենա իր չափերը և տարբեր դեպքում բերում անհրաժեշտ կնիքները, որով ստուգում է նրանց ճշտությունը: Ամեն կնիք ունի իր համարը, որ գրանցված է հատուկ գրքում: Ամեն ձեռքի տակ կնիքներ չեն լինում: Պարտ ձեռքի տակ ամեն ծավալ ունի իր կնիքը

վերադառնում ես հարցաքննությունից խոշտանգված: Այդ ճեռքերից դու առնում ես կերակուր, երբ թշնամիները ճղռնում են սովամահ անել քեզ: Կամերանները աչքեր ունեն. նրանք նայում են քեզ, երբ գնում ես մահապատժի, և դու գիտես, որ պետք է քայլես ուղիղ, որովհետև քո եղբայրները տեսնում են քեզ, և դու չես համարձակվում անհատաստ քայլերով կասկած գցել նրանց մտում: Դա եղբայրությունն է արյունաքամ, բայց անընկճելի: Եվ եթե չլինի նրա օգնությունը, դու չէիր կարող տանել քո բեռն մեկ տասերորդն անգամ: Ո՛չ դու, ո՛չ էլ մի ուրիշը:

Իմ պատմությանն մեջ — հղկեում պիտի կարողանամ շարունակել այն (խոստովանում է պատած գալիք տների օր և ժամ) — հաճախ է կրկնվում մի բառ, որ այս պահիս վերնագիրն է. «Զորահարյուրանոց»:

Սկզբում «Զորահարյուրանոցն» ինձ համար լոկ այն տեղն էր, ուր իմ առաջին ժամերը և առաջին խոհերը լույսի ոչ մի նշույլ չէին խտտանում: Բայց դա միևնույն տեղը չէր — այլ տատյդ և մատաղ մի կոլեկտիվ:

«Զորահարկությունը» ծնվեց 1940 թվին, երբ II–A–I դաժինը զգալիորեն «ընդլայնեց դործակարությունը»: Այսուհետ կազմակերպվեց «վինթհատրոն» մանուճյուղ, ուր նատում էին հետաքննության ենթակա կալանավորները, սպասելով հարցաքննության, դա համակարգչային համակենտրոնի մանուճյուղն էր, առանձնաճ ավելորդ ելևէջներից ազատվելու համար, որպեսզի հարկ չլինի ամեն անթիվ կալանավորներին առաջին հարկից քարշ տալ հինգերորդը: Զերբահկամածները պետք է մշտապես քննչի ձեռքի տակ լինեին: Դա հեշտացնում էր աշխատանքը: Այդ էր «Զորահարկությունը»:

Բայց նահանգում կյանքը–կոլքի երկու կալանավորներ — այն էլ կոմունիստներ — և հինգ տարի առաջանում է մի կոլեկտիվ, որը խառնում է գեներալների կանանց խոպանթիլթերը:

1942 թվին, «Զորահարկությունը» արդեն ուրիշ անուն չուներ «կոմունիստական վինտրանից» պատ: Շատ բան էր տեղի ունեցել այդ տեղյակը, հազարավոր ընկերներ էին եղել ազատել, մի բան մեկայն անխո-

վոխ էլ մնացել. կոլեկտիվի ուժն, պատերարի արտադրամասնակցությունը և հաղթանակի հասատը:

«Զորահարյուրանոցը» առաջին գծից շատ աստղ անցած խրամատ էր, ամեն կողմից շրջապատված ճշնամիներով, կենտրոնացված հրետանային մարտկոց մեկ, սակայն ոչ մի պահ անձնատուր լինելու մասին չմտածող: Այդ խրամատը կարմիր դրոշի ներքո էր, և այստեղ պատահաբար էր իր ատամների հաստ մատանի ժպտալի հանգրվանը:

Ներքևում, «կինոթատրոնում», ուր ռազմճակատի անուն էանոսականները դասում ձերբակալածների վրա աչքի թարթիչների ամեն մի շարժման համար: «Զորահարյուրանոցում» մեզ վրա հսկում էին չեխ սեսուհները և սանիկանական վարչության գործակալները, ծառայության մտած պետապոլյսում որպես թարգմանիչներ — երբեմն կամավոր, երբեմն իշխանության հրամանով: Ներսից յուրաքանչյուրն անում էր իր գործը. սանքկատարում էին պետապոլյսի աշխատակիցները պարտականությունները, մյուսները

— Չեխ մարտա պարտքը: Մի քանիսը բանտամ էին մինչև դեմը:

Ալտանը մեզ չէին սովորում նամակ ուղիղ ձգմամբ, ձեռքերը հենած ծնկներին և անշարժ հայացքը հառած դիմացի պատին: Ալտանը կարելի էր նամակ սպառ, նայել շուրջը, ձեռքով նշան անել... երբեմն էլ կարելի էր և ատլեին— նայած թե երեք հսկիչներից որն էր հերթապահը:

«Զորահարյուրանոցը» մարդ կոչվող պարտադիր էուքյան խորհրդանշական էր: Մահմանի մոտիվացիան հոգեհատկություն էր յուրաքանչյուրի հոգին — և նրանց, ովքեր ձախ թևին կրում էին կոմունիստ կալանավորների կամ կոմունիստների հետ գործակցելու մեջ կասկածվելի հանցավորների նշանակությունը, և նրանց, ովքեր հսկում և հարցաքննում էին: Հարցաքննությունների ժամանակ խոսքերը կարող էին ծառայել որպես պատճառանություն կամ որպես պեռնք: Բայց «Զորահարյուրանոցում» չէր կարելի թաքնվել բառերի հետևում: Ալտանը կարևոր էին ոչ թե քո խոսքերը, այլ այն, թե ինչ ես դու: Իսկ քո մեջ մնացել էր միայն ա-

ձևերից հիմնականը: Այն ասվածն, ինչ երկրորդական է, օտար, այն ասվածն, ինչ հարմում, ծուրայնում, դանդաղորդում է մարդու հիմնական դծերը — այդ ամենը վերանում էր, քչում մտավոր նախապատրաստության: Մնում էր միայն ամենաէականը, ամենապարզը. հավատարիմը մնում է հավատարիմ, դավաճանը դավաճանում է, քաղքենին ընկնում է հոգսատության մեջ, հերոսը մարտնչում է մինչև վերջը: Այդեն մարդու մեջ կա ուժ և թուլություն, արիություն և ահ, համառություն և տատանում, մաքրություն և կեղտ: Այսպես մնում էր երկուսից միայն մեկը: կամ այս, կամ այն: Ես, ով կիսորճեր հավատարակշռել, կերևար նուրնքան հակարձակ, որքան էին խելքին փչեր կատաղեցնել և վերստին դևատրկով պատել Թաղման հավատարկատրության ժամանակ:

Այդպիսիք կային և՛ կալանավորների շրջանում, կային այդպիսիք և՛ հեռ տեսչների և դրծակալների մեջ: Քննիչի առանձնասենյակում մեկը նկարվում էր նոցխատական ասոծուն, նակ «Զորհավրյուրանոցում»—«բոլշևիկյան առաջնա-

յին»: Գերմանացի քննիչն այդքան առաջ նա չարդ ու միշտ էր անում կալանավորի ա-ատամները, ստիպելու նրան մատնել ընկեր-ներին, իսկ «Զորահարյուրանոցում» բարե-կամական տեսքով մի կատր հաց էր ա-ռաջարկում նրան: Աուզարկուրյան ժա-մանակ նա մարդու կղզիանում էր բնա-կարանը, իսկ «Զորահարյուրանոցում»— կալանավորի ձեռքն էր կոխում նրա մա-տից իսկ պղտցված ջրանակը — նրբ թե կարեկցում եմ քեզ: Կար այդ տխուր մի ա-յլ ատրատեսակություն, դրանք ոչ ոքի չէին չարչարում, բայց չէին էլ օգնում ոչ ոքի: Հենց դրանում էր արտահայտ-վում նրանց հոգու սերկական կաշու մա-սին: Դրանով նրանք զատում էին քաղա-քական հետապնդվածներից: Նրանք չար են և խիստ սրաշտոնական կալանա-վորների հետ: Դրությունը ակնհայտորեն փոխվեց, երբ գերմանացիներին Ջարդե-ցին Ստալինգրադի մոտ: Սկսվում են ա-ռեկոռեներ այն մասին, թե երևնք զտա-ված չեխեր են և թե նրանց բռնությամբ հարկադրել են ծառայել գեստապոյում: Աքանչելի՛ է: Կարմիր բանակը շարունա-կում է հարձակումը Ռոստովից այն կող-

ան: Ամբողջ մարդկային կյանքը, նրա խնդիրներով, նրանք կապակցում են ճանաչելու պրոցես, նրանց մեջ ապրում են և նրանց միջոցով իրենց ապրումներն են ներկայացնում, նրանք ճանաչելու պրոցեսը սպառված համարում են և նրանց ամեն մի ներկայացում ինչպես մի նոր պրոբլեմ:

Այդ կատարելապես մարդկային կյանք էին ուզում իրենց կերպարներում և ապրեցնում էին մարդկանց, որոնք ճանաչում էին աշխարհը, որոնց համար էլ էին գրում:

Ինչպես ասացինք, որոնք ոչ մի դատափետ չունեին կերպարների մասին: Նրանց կարծիքով էլ կոչել մարդասպանին, թագավոր անունը կրկնելը մարդասպանության վերացնելն է: Դրանք չեխովյան կերպարներ էին, մտածողներ էին, մտահոգվելով ներկայ ճշմարտությամբ: Ամեն կատարյալ ստեղծագործության մեջ նրանք պատրաստ էին տալ, որ որոնումն էին անում, որ ճանապարհ էին փնտրում: Ամեն կատարյալ ստեղծագործության մեջ նրանք ապրում էին ներկայ ժամանակի հարցերով, որոնք տանջում և տագնապում էին ամբողջ մարդկությունը: Նրանք

Ջարդուխփում էին մեռած տղամարդկանց, դուրս թռցնում ոչխարի խնճոյքները, իրենց կրակների համար խլում վարդապետին, Ջարդում դռներ, ծեծելով տպռնում էին ունուր դժոխքում, որ այլ տեղ չուներ, բացի մելիքատրոնց պատմությունից: Ամեն օր մեռք տևում էինք այդ դահիճներին, հարկադրված էինք խոսել նրանց հետ, հանդուրժել նրանց ներկայությունը, որից արյունով և հառաչանքներով լցված էր շուրջ կյանքը: Մեզ օգնում էր յուր հասարակ հայելը, որ նրանք չեն տպավորվում հայացքից: Չեն տպավորվում, եթե նայենք նրանց հայելի մեջ՝ նրանց չարագործությունների բուրդ վիճակին:

Իսկ նրանց կողքին պտտվում էին նայողների տաշտանները վարդ մարդիկ, որոնց երեսից կորել էր վախենալ մեռնելուց մարդիկ: Մարդիկ, որոնք կատաղության կատեգորիայում վերածում էին կատաղարնների կատեգորիայի, որոնք օգնում էին առեղծելու «Զարհուրելի մեռելանոցի» կրկնօրինակը և երբեք պատկառում էին նրան ամբողջ սրտով, ծառայում էին նրան ամենայն խնդությամբ

ֆյուռք: Առաջներում, որպես չեխասլովակյան առևտրականներ նրանք կռվել էին կամուրջների դեմ, բայց հետո երբ սեսան կամուրջներին պավիչների դեմ մղված պայքարում, հասկացան կամուրջների ուժն ու նշանակությունը չեխոսլովակյան ամբողջ ժողովրդի համար: Եվ հասկանալով, սկսեցին հավատարմությամբ ծառայել ընդհանուրը պրծնելու և օգնել բոլոր նրանց, ովքեր բանտում և համակենտրոններում են մնում նրան:

Շատ ընդհատակյա աշխատողներ ապաստանվեցան մեզ մոտ, նրանք կռանալ էին, երբ պարտ պատկերացնեին, թե ինչ է պատահում իրենց գեստապոյի ճիրաններում: Բանտում մեր գաղտնի բարեկամների աչքերի առաջն էին միշտ բոլոր տարտամները, նրանք սեսնում էին դրանք ամեն օր, ամեն ժամ: Ամեն օր, ամեն ժամ նրանք կարող էին գառնալ կատաղածներ, և նրանց վիճակն ավելի վատթար կլիներ, քան մյուսներինը:

Եվ սակայն նրանք չէին տատանվում: Նրանք օգնեցին փրկելու հազարավոր կյանքեր և թեթևացնել նրանց վիճակը, ամ այլևս փրկել անհնար էր: Առանց

նրանց օգնության «Ջրտնտեսությունը» երբեք չէր կարող դառնալ այն, ինչ դարձավ բազմահազար կոմունիստների համար. բառարանը կլեր խավարամած առեղծվածների, ամբողջ հանճարագործի թիկունքում, ազատության մարտադաշտ բռնակալների բան խակ արյուն:

ԳԼՈՒԽ V

ՄԱՐԴԱՀԱՄ ԵՎ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՑԵՑԻ I

Ա՛ն բան եմ խնդրում ձեզ, որ կատարեք այս ժամանակներից հետո: Զմոռանա՛ք: Զմոռանա՛ք ո՛չ բարկանալն, ո՛չ չարչարվելն: Հանգիստ-խաղաղությամբ հավաքեցեք միտքդ-խելքդ նրանց մոտին, ովքեր ընկան իրենց հետ և ձեզ հետ: Կգա օրը, երբ նեղվան կդառնա անցյալ, երբ միտքն մեծ ժամանակի և պատմական նշանակություն կերպարանքի մոտին: Հիշեցե՛ք: Անոնցն հետքեր չեն եղել: Եղել են մարդիկ, ամեն մեկն ունեցել է իր անունը, իր կերպարանքը, իր տեսքը և հագուստը, և նրանցից ամենից անհետաքրքիր տանջանքները նվաճել չեն եղել, բան այն մարդու տանջանքները, որի անունը կմոռնի պատմությունը: Թող

ուրեմն մարտում ընկածները մոռնկ լինեն ձեզ, ինչպես բարեկամներ, ինչպես հարազատներ, ինչպես դուք ինքներդ:

Հարցրեք հերոսներ ընկան: Սխրեցե՛ք դուռն նրանցից մեկին, ինչպես հարատ արյուն, հարատ ապրիլ, հարատ ապագա նրանով, ինչպես մի մեծ մարդով, որն ապրում էր ապագայով: Սմեն մեկը, ով համառորեն է եղել ապագային և մեռել է նրա համար, որպեսզի նա դեպքերի ընթ, արժանի է հուշարձանի: Իսկ նա, ով կամենում էր անցյալի վրայով արագ կառչել կառուցել և կանգնեցնել անտրցկայի հեղեղը, նա իսկ արձանագրանքի է, չինված մոռ մոռ մոլորյալ: Ինչ մուրի, քե նրա ուսերին ահեղ ապրելու պրեզներ են եղել: Բայց այդ արձանագրանքներն ևս պետք է իմ գնեն երբևէ արդարի աչքերում մեկ, երբևէ ամբողջ անգամ դառնալու համար մեկ. և նրանք աստիճան կդառնան ապագա խոհերի:

Այն, ինչ հիմա պիտի պատմեմ — հետ նյութ է, ոչ ավելի, քան ակնարկներ յուցմունքներ: Հաստատելու, որ ինձ հավատալ է նշմարել հետևակով չանհայտ

փոքր տարածության վրա: Բայց նրանց մեջ կան խոխոջան ճամանության պծեր, մեծ և փոքր գեմքերի և կեղտաջրանքների չրջապծեր:

Ե լ ի ց ե կ ց ե ր ը

Յոզեֆ և Մարիա: Նա տրամվայի ծառայող է, կինը տպատուհի: Սրժեր տեսնել նրանց բնակարանը: Պարզ և հատարակ կահկարասին, պրագարան, տրճանիկներ, նկարներ պատերին, և անբնականալի մաքրություն: Սյտեղ էր տանտիկնոջ ճգտամների տահման: Իսկ այն ինչ նա վատաց տրեն կամաճխատական տարածություն աշխատող էր և խոնարհաս կերտով էր տրպտության մասին: Երեսան էլ աշխատում էին համեստ ու աննկատելի, անձնատց կերտով ելլերած էին գործին և ուրիշներից ետ չմնալին, երբ վրա հասան օգտագործման ծանր ժամանակները:

Երեք տարի անց գնտատրյանները ներխուժեցին նրանց փոքրիկ բնակա-

բանը: Իոզեֆը և Մարիան կանգնած էին կողք-կողքի...

1943 թ-վի մայիսի 19

Այսօր դիշերը իմ Գառատյին տանում են Լեհաստան, «աշխատանքի»: Գերմանական ժամանակրույցան, ոխիկց մահանատ: Ինձ մնում է ապրելու մի քանի շաբաթ, լավագույն դեպքում երկու-երեք ամիս: Իմ գործն արդեն գաղտնալեն է հանձնված: Այդ նշանակում է, որ ես էլ մեկ ամիս կմնամ նախնական կալանքի մեջ Պանկրացում, յոկ հետո, հետս չէ ոխիճանը: Օրագիրս կվառատ կմնա: Բայց և այնպես, եթե հնարավորություն ներկայանա, կփորձեմ շարունակել: Այսօր չեմ կարող: Այսօր գրասեղանս և սիրտս լի են Գառատինայով: Նա միշտ եղել է ապնեատիրտ և խորապես անկեղծ, միշտ նվիրված — հավատարիմ ընկեր իմ անհանգիստ կյանքի:

Ամեն երեկո ես երգում եմ նրա սիրած երգը. տասնամյակներ վերադարձի մասին, որը առաջում է, այնժամ

պատրաստական մարդկի մասին, կատա-
կությամբ մասին, որ իր ամուսնու հետ միա-
սին կուզամ էր ազատության համար,
երբ բոլոր մասին, մեծ ինչպես
մերկին մարդում «վեռնիկ մեր կենդ
երանն չմիճանիկ»:

Ահա իմ մարդական ընկերը[1]): Ու-
զում էր շատ ուժ իրա ազգ վարքին մեջ՝
գեմ էր կրոնական պծելով և մանկական
խաչը ոչնչով, որոնց մեջ ազգ ընկե-
շության կա: Ընդհանուկյա աշխատանքը
և համերաշխի անկատարները պատահել
են մեր մեջ ամուլին օրերի պատմությունը:
Ոչ մի անգամ, այլ հարյուրավոր անգամ
մենք ստրկել ենք ամուլին գրկախառնում-
ների մատ. բոլորին: Եվ միշտ մի գար-
կում են խոսել մեր ազգը և մի ընչով
ենք ընչել մենք ազատության և ամբող-
ջի, հավատան և միասին ժամերին:

Այդ բոլոր ստրկները մենք աշխատել
ենք, օգնելով միմյանց ընկերներ:
Այդ բոլոր ստրկները նա եղել է իմ առա-
ջին ընկերությունը և քննադատը, և ինձ հա-
մար դժվար էր գրել, եթե չգրեյի ինձ

---

[1]) Տուչկեվը գրել է ստանին: (Ծանոթ. խմբ.):

վրա նրա դրսևորվից հայացքը: Այդ քա-
յոր տարիները մենք պայքարի մեջ կանգ-
նած ենք եղել ուս-ուսի, իսկ պայքարը
շատ էր—և այդ բոլոր տարիները ձեռք-
ձեռքի տված մենք թափառել ենք մեր սի-
րած վայրերը: Շատ ղրկանքներ ենք
կրել, զգացել ենք և շատ ուրախություն-
ներ, մենք հարուստ ենք եղել աղքատների
հարստությամբ—նրանով, ինչ մերն է:

Գուսանիա՛: Կուզե՞ք խմանալ, ինչ-
պիսին է նա:

Անցյալ տարվա հունիսին էր, պաշ-
տոնական գործի օրերին: Նա ինձ ու-
սում մեր ձերբակալության վեց շաբաթ
անց, մեկուսացված կամերայում անց
կացրած տանջալի օրերից հետո, երբ նա
ինձ արդեն մեռած էր համարում: Նրան
կանչեցին, որպեսզի «ազդի» ինձ վրա:

— Համոզեցեք նրան, — ասաց նրան
առերեսման ժամանակ բանկի պետը, —
համոզեցեք նրան, ձող խելքի գա: Չի
ուզում մտածել իր մասին, գոնե ձեր մա-
սին ձող մտածի: Երկու ժամ եմ տալիս
ձեզ մտածելու համար: Եթե նա համաձի,
ձեզ երկուսիդ էլ կդնդակահարեն այս
երեկո:

Գուսանն շոյել ինձ էր հայացքով և ասաց.

— Պարոն քննիչ, դա ինձ համար սպառնալիք չէ, այլ մասին ես ինքս եմ խնդրում. եթե սպանելու է նրան, սպանեցեք և ինձ:

Այդպես է Գուսանինան — սեր և հաստատակամություն:

Մեր կյանքը կարող են խլել, Գուսանոնա, բայց մեր պատիվը և սերը մեղնից չի խլի ոչ ոք:

Ի՛հ, բարեկամներ, կարո՞ղ եք պատկերացնել ինչպես կարելինք, եթե մեզ վիճակվեր նորից հանդիպել այդ տառապանքներից հետո: Նորից հանդիպել ապրումներով և առելծապրծությամբ լեռնոտրված կյանքում: Այլևս, երբ կլինեն այն բոլորը, ինչ եղավել ենք, ինչի համար ենք ձգտել ենք, ինչի համար այժմ պետք ենք մեռնելու:

Բայց նաև մեռած, մենք պիտի ապրենք ձեր մեծ երջանկության մասնիկում, չէ որ մեր կյանքն ենք դրել նրա մեջ: Գուսանումն է մեր բերկրանքը, խոր բաժանվելը, այնուամենայնիվ մեծ բան է:

Թուլ չտվին մեզ ո՛չ իրար հրաժեշտ տալ, ո՛չ գրկախառնվել, ո՛չ սեղմել միմյանց ձեռքը: Բայց բանտային կոլեկտիվը, որը չափազանց էֆ Պանկրացը նույնիսկ Կարլոմա հրապարակի[1]) հետ, հաղորդեց մեզնից յուրաքանչյուրին, ինչ պատահել է մյուսի հետ:

Դու դիտես, և ես գիտեմ, Գուստինա, որ մենք այլևս երբեք չենք տեսնի իրար: Բայց ես յուրաքանչյուր անգամ հեռվից քո ձայնը.

«Յաեսուբ յո՛ւն, իմ սիրելի՛»:

Յաեսուբ յո՛ւն իմ Գուստինա:

Ի մ կ տ ա կ ը

Ես ոչինչ չունեի, բացի գրատետրերից: Գեստապոյականները ոչնչացրին այն:

Ես գրել եմ գրա-քննադատական և քաղաքական շատ հոդվածներ, լրագրա-

---

[1]) Գուստա Ֆուչիկը նստած էր Պրագայի կենտրոնում Կարլովա հրապարակի վրա գտնվող բանտում: (Ծանոթ. խմբ.):

կան և գրական ակնարկները, թատերական ռեցենզիաները: Նրանցից շատերը մի օր են այրել և նրա հետ մեռել: Հանդիսատեսը թողնենք նրանց: Իսկ մի քանիսը նշանակություն ունեն նաև այսօր: Ես հուսով էի, որ Գուսանինան բոլորը կարդի կբերի: Այժմ դրա մեծ քիչ հույս կա: Ուստի ինդրում եմ իմ հավատարիմ բարեկամ Լադա Շտոլլեն իմ նյութերից կազմել հետև գիրքը.

1. Քաղաքական հոդվածներ և բանաճառներ:

2. Հայրենիքի մասին ակնարկների ժողովածու:

3. Սոխեռական Մխիթյան մասին ակնարկների ժողովածու:

4 և 5. Գրական և թատերական հոդվածներ և ուրվագծեր:

Նրանց մեծ մասը տպված են «Տվորբա»-յում և «Ռուսկե Պրավո»-յում, մի քանիսը «Կոլեն»-ում, «Պրամեն»-ում, «Պրոլետկուլտ»-ում, «Դոբ»-ում, «Սոցիալիստ»-ում, «Սվոբոդա Րոսի»-ում,[1] և այլն:

---

[1]) Բացի «Ռուսկե Պրավո»-յից (Չեխոսլովակիայի կոմպարտիայի կենտրոնական օրգանը)

Հրատարակիչ. Գիրքալի մոտ (ես ախ-
րում եմ նրան ակնհայտ խնդախոհության
համար, որով նա օկուպացիայի ժամանակ
հրատարակեց իմ «Բոժենա Նեմցովան»)
կա Յուլիուս Զեյերի մասին իմ ուրվա-
գծերի ձեռագիրը: Սաբինայի վերաբե-
րյալ ուրվագծերի և Յան Ներուդայի[1])
մասին իմ դիտողությունների մի մասը
պահված են ինչ-որ տեղ այն տանը, ուր
ապրում էին Ելինեկները, Վխատլիները
և Սուխանեկները: Այդ ընկերների մեծա-
մասնությունն այժմ մեռած է:

Ես սկսել էի գրել մի վեպ մեր սերնդի մասին: Երկու գլուխներ պահված են Ննողներիս մոտ, մնացածները, ակնհայտ, կորած են: Մի քանի ձեռագիր պատմվածքներ ես նկատեցի գեստապոյի թղթերում:

Գրականության ապագա պատմագրին

կոմունիստական և ձախ հեղափոխական ինտելիգենցիայի ժուռնալները:

[1]) Չեխ հայտնի գրողներ. Բոժենա Նեմցովա (1820—1862), Յուլիուս Զեյեր (1841—1901), Կարել Սաբինա (1813—1877), Յան Ներուդա (1834—1891): (Ծանոթ. խմբ.):

եւ ամանդում եմ սեր դեպի Յան Ներուդան: Նա մեր մեծագոյն բանաստեղծն է: Նա նայում էր հեռու, դեպի ապագան: Զկապեց ոչ մի քննադատական հեղափոխութեան, որի մեջ նա հասկացված եւ դնահատված լինի ըստ արժանվույն: Նրա վրա վակցրել են մալոստրանական իռելեայի սերտհարի պիտակը եւ չեն տեսել, որ այդ հնամենի Մալա Ստրանայի համար նա «չարլատան» էր, որ նա ծնվել էր Զմիխովի ծայրամասում, բանվորական կենտրոնում, եւ որ Մալա Ստրանայի պերեզմանոցը իր «Գերեզմանոցային ծաղիկների» համար նա գնում էր Ռինգհոֆեր ավանի միջով: Սակայն դրան հնարավոր չէ հասկանալ Ներուդայի «Գերեզմանոցային ծաղիկներից» մինչև «1890 թվի մայիսի մեկը» [1]):

Բոլոր քննադատները, նույնիսկ այն-

---

1) Մալա Ստրանա — Պրագայի հին մասը բուրժուական ռայոն: «Գերեզմանոցային ծաղիկները» եւ «1890 թվի մայիսի 1-ը» Ներուդայի բանաստեղծությունների ժողովածուներն են: «Ռինգհոֆեր ավանը» գործարանային քաղաքամաս է:

պիտի յայն մտահղիզոնի ուր քննադատ, ինչպես Շարլըն, Ներուդայի պոետական ստեղծագործութեան համար արդելակ են համարում նրա ժուռնալիստական զբաղմունքը: Անտարբեր չմնալով ժուռնալիստ Ներուդան կարողացավ գրել այնպիսի հրաշալի բաներ, ինչպես «Բալլադներ և ռոմանսներ» կամ «Ուրբաթօրյա մեղեդիներ» և «Պարզ մտախնելի» մեծ մասը: Ժուռնալիստութիւնը մարդուն, գուցե մանրացնում է մարդուն, բայց նա մտածում է հեղինակին ընթերցողի հետ և օգնում է նրա պոետական ստեղծագործութեանը: Այդ կարելի է ասել հատկապես այնպիսի նշանավոր մի ժուռնալիստի մասին, ինչպես Ներուդան: Ներուդան առանց մի օրվա կյանք ունենալու լրագրի, կարող էր գրել շատ գրքեր և բանաստեղծութիւններ, բայց չէր գրի ոչ մի գիրք, որը դարեր ապրեր այնպես, ինչպես կապրեն նրա ստեղծագործութիւնները:

Գուցե որևէ մեկը կավարտի իմ ուրվագծերը Սաբինի մասին: Նա արժանի է դրան:

Իմ ամբողջ աշխատանքով ես կուզեի

ապահովել արևոտ աշուն իմ ծնողներին նրանց ամրոց և ապավեշյան համար: Ինչքան ծանր է, որ ես նրանց հետ չեմ: Թրծոցը մեռնում է, բայց նրա գործն ապրում է: Նրանց հրշեջասպառը լույսի և ջերմության մեջ ես միշտ նրանց հետ կլինեմ: Իմ քույրերին՝ Լյուբային և Վերային խնդրում եմ օգնել հայրիկին և մայրիկին մոռանալու մեր ընտանիքի ուղեցած կրակարը: Նրանք վառել արդեն են Պետիկի պարտում մեզ հետ ուղեցած հանդիպումների ժամանակ: Բայց բերիրանքն էլ ապրում է նրանց մեջ, դրա համար ես սիրում եմ նրանց, դրա համար նրանց սիրում են և ուրիշները: Նրանք եղել են ուրախության աղբյուրները, և թող ընդմիշտ մնան այդպես:

Այս մերջին ճանապարհորդից հետո ոչ մնացող ընկերներս և նրանց, որոնք կրան մեզանից հետո, ձեռքերը պինդ սեղմում եմ: Իմ և Գուստիկի վոխարեն: Մենք կատարելիք մեր պարտքը:

Եվ դարձյալ կրկնում եմ, ապրեցինք ուրախության համար, ուրախության համար մարտ մարտի գնացինք, նրա համար մեռ-

նում ենք: Ուրեմն թող տխրությունը երբեք չկապվի մեր անվան հետ:

1943 թ-ի մայիսի 19 Յու. Ֆ.

1943 թ-վի մայիսի 22

Վճռված և սորտագրված է: Իմ գործի հետաքննությունը վերջացավ: Ամեն ինչ ավելի արագ եղավ, քան ենթադրում էի: Երևում է, նրանք շտապում են: Ինձ հետ միասին մեղադրվում են Լիլա Պլախտյան և Միրենը: Նրա վախկոտությունը չօգնեց իրեն:

Քննիչն այնքան կրեկետ է և ատա, որ նրա աչքը միայն սորտում էր ապրում:

Համատեատի թևածալերի վրայի խաշը վահանիկները ավատնիկայի նշանով ապտարտրում են դատաստան չունեցող հանցագործների մասին: Այդ նշաններր յոկ ցուցանակ են, որոնց եռևում թաքնված է խղճուկ պաշտոնյան, որին անհրաժեշտ է մի կերպ պատվությունը պահպանել այդ տարիներին: Մեղադրյալի հետ նա ո՛չ բարի է, ո՛չ չար, ո՛չ կծծատրի, ո՛չ կխոժռուի: Նա պաշտոնյա

է: Նրա երակներում արյուն չի հոսում, այլ ինչ-որ չրալի ապուր:

Թղթերը կարեցին, ատրպրեցին, ամեն ինչ դրին պարպրաֆների տակ: Վեց անգամ պետական դավաճանության, դավադրության Գերմանական կայսրության դեմ, պինաված ապստամբության պատրաստության և էլի չգիտես ինչ: Ամեն մի կետն առանձին վերցրած բավական էր լուրի:

Տաններեք ամիս ես պայքարեցի իմ կյանքի և ընկերների կյանքի համար: Ե՛վ հանդգնության համր, և՛ խորամանկության համր: Իմ թշնամիները իրենց ծրագրում դրել են «նորմիկական խորամանկություն»: Բայց ես չընկա այդ ծուղակը: Իմ խաղը տանում է տրված միայն այն պատճառով, որ նրանք բայի խորամանկությունից, իրենց ձեռքում ունեն նաև կացին:

Ուրեմն, վերջ մենամարտին: Այժմ մնում է սպասել: Երկու-երեք շաբաթ կանցնի, մինչև կազմեն մեղադրական ակտը, հետո ինձ կտանեն Գերմանիա, դատարան, դատավճիռ, իսկ այնուհետև մահապատիժ: Այս է հետանկարը: Ուրեմն պահեստի ունեմ չորս կամ դուցե հինգ

ամխա: Այդ ժամանակամիջոցում կարող է շատ բան փոխվել: Կարող է փոխվել ամեն բան: Կարող է... Ճաղերի միջով դառել դժվար է: Բայց բանտի պատերից դուրս հանդուցյալ լուծման արարքումը կարող է արտաքինել և մեր վախճանը: Ո՞վ գիտե:

Եվ վատում է հանյալ պատերազմի եռևից: Մահը մոցում է մահվան հետ: Ո՞վ ավելի շատ—Ֆաշիզմի մահը, թե իմ մահը: Միայն իմ առաջ չէ որ կանգնում է այդ հարցը: Այդ հարցը տալիս են տասնյակ հազարավոր կալանավորները, միլիոնավոր գինվորները, տասնյակ միլիոնավոր մարդիկ Եվրոպայում և ողջ աշխարհում: Մեկի հույսը շատ է, մյուսին քիչ: Բայց այդ միայն թվում է: Ջայքայվող կապիտալիզմը արտահնեղրով լցրել է աշխարհը, և այդ արտահայտները մահացու ազետ են ապատնում յուրաքանչյուրին: Հարցը հազարավոր մարդիկ — և ինչպիսի մարդիկ — կընկնեն նախքան կենդանի մնացածները կկարողանան ասել. մենք տեսանք Ֆաշիզմի մահը:

Հասել են վճռական ամիսները, շու-

տով կդան նաև վճռական օրերը: Դրանք կլինեն առանձնապես դաժան զոհեմարտի օրեր: Մի անգամ չէ, որ մտածել եմ, ինչքան ցավալի է լինել պատերազմի վերջին զոհը, այն զինվորը, որին սպանում է վերջին ակնթարթում վերջին գնդակը: Բայց մեկն ու մեկը պետք է որ լինի վերջինը: Եվ եթե ես գնահատի, որ ինձնից հետո այլևս զոհեր չեն լինի, առանց մի րոպե դանդաղելու ուրախությամբ կգնայի դեպի մահը:

Այն կարճ ժամանակվա ընթացքում, որ մնում է ինձ ապրելու Պանկրացում, ես ի վիճակի չեմ լինի վայելուչ ձև տալու իմ օրագրին: Պետք է լինել ավելի լակոնական: Պետք է խոսել ավելի մարդկանց, քան դեպքերի մասին: Ամենակարևորը մարդիկն են:

Ես իմ դիմանկարներն ուզեցի ելնենք զուգից, պարզ մարդկանցից, որոնց մեջ սովորական ժամանակ ոչ ոք չէր տեսնի հերոսներ:

Ձերբակալության պահին նրանք կանգնած էին իրար կողքի, տղամարդը դռնատ, կինը թոքախտավորի կարմրությունն այտերին: Նրա աչքերում հան-

կարծ ժամ երևաց, երբ տեսավ, թե ինչպես դեսատարյականները մի քանի րոպեում տակնուվրա արին իր օրինակելի փոքրիկ բնակարանը: Նա դանդաղորեն դուրսը չորցեց դեպի ամուսինը և հարցրեց.

— Պեպո[1]), ի՞նչ կլինի հիմա:

Մարդը միշտ տակավախտս էր: Եվ նա պատասխանեց հանդիստ, սովորականի պես.

— Կգնանք դեպի մահ, Մանյա:

Կինը չճչաց, չերեվեց, միայն թեթև չարժումով ցած իջեցրեց և տվեց նրան իր ձեռքը նրանց վրա ուղղված աորճանակների փողերի տակ: Այդ պատճառով էլ նրանց երեսին հատան առաջին հարվածները: Մարիան սրբեց երեսը, ասես զարմացած նայեց անկոչ հյուրերին և ասաց ոչ առանց հումորի.

— Այդպիսի սիրուն տղաներ, — նրա ձայնը ամրացավ, — այդպիսի սիրուն տղաներ... և այդպիսի դաղաններ:

Նա ճիշտ էր բնութագրել նրանց: Մի քանի ժամ անց նրան դուրս բերին «հար-

---

[1]) Իտալերի փաղաքշական ձևը (Թանոթ. խմբ.):

ցաքննության» անցյակից, ծնծված անպատյության առաքանին: Բայց նրանք չէին կարողացել առիթել նրան ասելու որևէ բան: Ո՛չ այդ անգամ, ո՛չ հետո:

Զգիտեմ, ինչ տեղի ունեցավ Ելինեկ ամուսիններուի հետ այն օրերին, երբ ես մեռածի պես պառկած էի կամերայում: Գիտեմ միայն, որ նրանք ոչ մի բառ չեն ասել դեսպանատյականներին: Նրանք ցուցմունք էին սպասում Ինձնից: Գանի անգամ Պետոյին կապել էին նստարանին և ծեծել, ծեծել, ծեծել...

Բայց նա չիտանել մինչև այն ժամանակ, երբ ինձ հայտնվեց հայացքով արդանշանել կամ չշնչալ նրան, թե ինչի մասին կարելի է ցուցմունք տալ և ինչպես պետք է տալ հետաքննության խաբեության համար:

Մարիան շատ դժվարն էր և լայ լինելու հակամետ: Այդպես ես զիտեի նրան մինչև ձերբակալությունը: Բայց կալանավորության ժամանակ ես արցունքի մի չիթ անգամ չտեսա նրա աչքերում: Նա սիրում էր իր զորտիկ բնակարանը: Սպատ մնացած ընկերները, նրան հաճույք

պատճառելու համար, իմացրել էին, թե գիտեն, ով է դղրդացել նրա կահ կարասին, և դողին աչքի տակ են պահում:

Մարիան պատասխանել էր.

— Սատանան իր հետ, այդ կահ-կարասուն էլ: Ջարժե ժամանակ վատնել դրա վրա: Կան ավելի կարևոր գործեր: Ամենից առաջ պետք է կարդի բերել դևատվորը, իսկ եթե ապրեմ, ինքս կարդի կբերեմ իմ տունը:

Հասավ այն օրը, երբ նրանց տարան տարբեր կողմեր, անհայտ է, ուր: Ջուր գործելի պարզել նրանց բախտը: Գեստապոյում մարդիկ չքանում են անհետ և դրվի գալիս հազարավոր տարբեր գերեզմանոցներում: Բայց ինչպիսի ծիլեր կտա այդ ահավոր ցանքը:

Մարիայի վերջին ավանդն եղել է.

— Եթե կկարողանաք, հայտնեցեք պատմությունները, որ չկորչան ինձ և թուղթ չտան իրենց վախեցնել: Ես արի այն, ինչ հրամայում էր ինձ իմ բանվորական արարքը, և կմեռնեմ, չդավաճանելով նրան:

Նա «բնդամենը լոկ մի սպասուհի» էր: Նա չուներ դասական կրթություն, և

նա չգիտեր, որ մի ժամանակ կիրճերից մեկում ժայռի վրա արդեն փորագրվել են այս խոսքերը. «Անցո՛ղ, դնա և հայտնիր յակեդեմոնացիներին, որ մենք պահվեցինք, կատարելով մեր պարտքը»[1]):

Վիսուշիլ ամուսինները

Նրանք ապրում էին նոր տանը, ինչ Ելենևկներ: Կոզի բնակարանում: Նրանց անուններն էլ Իոզեֆ և Մարխա էր: Նրանք հարևաններից մի փոքր ավելի տարիքոտ էին:

Իոզեֆը մի փոքր պաշտոն ուներ երկաթուղում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ այդ երկարահասակ տանդոմեամբ ոտքային տարան գինվոր:

Մի քանի շաբաթ անց նա ռազմաճակա-

---

[1]) Թերմոպիլի պաշտպանության ժամանակ ընկած սպարտական Լեոնիտաս թագավորի տապանագրի արձակ թարգմանությունը: Տապանագրի հեղինակն է հույն բանաստեղծ Սիմոնիդեսը: (Ծանոթ. խմբ.):

ուշ մեռադարձամ չախչախված ծնկով և ընդմիշտ մնաց հաշմանդամ:

Մարխալի հետ նա ծանոթացավ լատգարեֆում, ուր նա հիվանդանոցում էր: Մարխան նրանից ուշ տարով մեծ էր. դեռևս պատերազմից առաջ նա ամուսնացել էր ամուսնուց, որի հետ նա անբախտ էր եղել* և պատերազմից հետո ամուսնացել էր Պետիկի հետ: Նրա նկատմամբ կնոջ վերաբերմունքի մեջ ընդմիշտ մնացել էր ինչ-որ հովանավորչական, մայրական բան: Նրանք երկուսն էլ պրոլետարական ընտանիքից չէին, և նրանց ընտանիքը նույնպես պրոլետարական չէր: Նրանց ճանապարհը դեպի պարտիան եղել էր փոքր ինչ բարդ, ավելի դժվար, քայց նրանք գտել էին այդ ճանապարհը: Ինչպես շատ նման դեպքերում, այդ ճանապարհը անցել էր Սոմեռական Միության միջով: Դեռևս փարոզ, մինչև օկուպացիան, նրանք գիտեին, թե ինչ են ձըզտում, և իրենց բնակարանում թաքցնում էին գերմանական կոմունիստների:

Սմենածանր ժամանակը, Սովետական Միության վրա Գերմանիայի կատաղած հարձակումից հետո և 1941 թվի

պաշտպանական դրության չվկանում, նրանց մոտ հավաքվում էին կենտրոնական կոմիտեի անդամները: Նրանց տանը դիշերել են Գոնգա Զիկը և Գոնգա Զորնին, իսկ ավելի հաճախ՝ ես: Այստեղ գրվել է «Ռուբե պրալո»-ն, այստեղ են ընդունվել շատ որոշումներ, այստեղ ես առաջին անգամ հանդիպեցի «Կարլի»-Զորնիի հետ:

Իոսեֆը և Մարիան ճշտապահ էին բժշկանդրության ատենին, ուշադիր և երբեք չէին կորցնում իրենց անակնկալների դեպքում, որոնք միշտ բազմաթիվ են անցեալ աշխատանքի մեջ: Նրանք դժվարին պահել կոնսպիրատոր*): Եվ ոչ մի մարդ չէր անցնում նույնիսկ, որ բարեհամբույր, երկարահասակ Վիտուչիլը, երկաթուղային մանր ծառայող և նրա «պատին» կարող են մասնակցել որևէ արժանի բանի:

---

*) Ատտանիշներով նշված են 1946 թվի պարտան մեայն դտնված ձեռագրի 91-րդ թերթիկի սկիզբն ու վերջը, առաջին անգամ ռուսերեն լեզվով հրատարակված ըստ չեխական երրորդ հրատարակության: (Ծանոթ. խմբ.):

Եվ ահա նրան ձերբակալելուն ինձնից հետո շատ քիչ անց: Ես խիստ անհանդըստացա, երբ նրան տեսա բանտում: Շատ բան ապառնալիքի տակ կդրվեր, եթե նա խոսեր: Բայց նա լռում էր: Նրան ձերբակալել էին մի քանի թռուցիկների համար, որ նա տվել էր ընկերոջը կարդալու, և նրանից դեսպատյականները ոչինչ չիմացան:

Մի քանի ամիս անց, երբ Պոլտավի (Հնագանդի) և Պիկայի անդրուշությանը պատճառով բացվեց, որ Գոնտա Զորնին ապրում էր Վիտուշիի քրոջ մոտ, դեսպատյականները երկու օր շարունակ «հարցաքննում» էին Պեպելին, փորձելով պանել մեր կենտրոնի վերջին մոհիկանին: Երրորդ օրը Պեպելն եկավ «Զորհարցաքննության» և պղուշությամբ պատմեց նահապանին — կենդանի մի վրա անասելի պժիտը էր նասել: Ես նայեցի նրան հարցական և համանություն ավող հայացքով: Նա պատասխանեց Պրաղայի արվարձանի բնակչի լակոնականությամբ.

— Գլուխը որ հրամայի, ոչ լեզուն, ոչ հետույքը չի ասի:

Ես լավ գիտեի այդ դույզին, գիտեի

ինչպե՞ս են սիրում իրար, ինչպես էին տխրում, երբ հարկ էր լինում մի, երկու օրով բաժանվել: Այժմ անցնում էին ամիսներ... որքա՜ն ծանր պետք է լիներ մենակ կնոջ համար, այդ տարիքի մի կնոջ, երբ մենակությունը վատթար է մահից: Քանի՛ անքուն գիշերներ էր անց կացրել նա մեն-մենակ, մտածելով, թե ինչպե՞ս օդնի ամուսնուն, ինչպես ետ բերի իր փոքրիկ իդիլիան, ետ բերի նրան, որին նա անխանութ էր «հայրիկ»: Եվ նա գտավ միակ ճիշտ ուղին. չարունակել նրա գործը, աշխատել իր և նրա համար:

1943 թվի նոր տարվա գիշերը նա սեղանի վրա դրեց երկու տպաք: Այնտեղ, ուր սովորաբար նստում էր նա, դրված էր նրա լուսանկարը: Հնչեց տասերկու, և Մարիան գարկեց նրա բաժակին, խմեց նրա կենացը, մտքեց, որ վերադառնա, ապրի և սեանի սպասողության:

Մի ամիս հետո նրան էլ ձերբակալեցին: «Զորահարկատրանոցի» կալանավորներից չասեցը անհանդստացան, իմանալով այդ, որովհետև Մարիան սպասողության մեջ կապակցներից մեկն էր:

Բայց նա հարցաքննությունների ժամանակ ոչ մի խոսք չասաց:

Նրան չէին ծեծում: Նա չափազանց անուժ էր և կմեռներ նրանց դավազանի տակ: Նրա համար հնարել էին ավելի վատթար մի չարչարանք:

Կնոջ ձերբակալությունից մի քանի օր առաջ Պեպալին քշել էին Լեհաստան հարկադիր աշխատանքի: Եվ հարցաքննության ժամանակ Մարիայն առում էին.

— Գիտեք, որ այնտեղ կյանքը խիստ ծանր է, նույնիսկ առողջների համար: Իսկ ձեր ամուսինը «ախտի» է: Նա չի դիմանա: Կմեռնի մի տեղ վեր ընկած և նրան էլ չեք տեսնի: Իսկ մի ուրիշի, կարծեմ, դուք չեք դոնի: Եղեք խոհեմ, պատմեցեք, ինչ գիտեք, և մենք իսկույն կվերադարձնենք նրան:

Կմեռնի՛ մի տեղ վեր ընկած... Ներո՛ղ Պեպալի: Եվ ասվածը գիտեր, ինչ մահով... Քրոջս պատնեցին, մարդուս պատնում են, կմնամ մենակ, բոլորովին մենակ: Մեն-մենակ մինչև մահը... Բայց ես կարող էի փրկել նրան, նրան կվերադարձնեին,... Սակայն ի՞նչ դնով: Ոչ, այդ արդեն ես չէի լինի, այդ արդեն հայրիկը չէր լինի:

Ջմաոնեց ոչինչ, կրակ լինչ-ոլ մի տեղ աքսորականների անթիվ խմբերից մեկում: Իսկ չուտով լուր եկավ, որ Պետրին էլ մեռել է Լենհասոնում:

Լիդա

Երբ առաջին անգամ եկա Բակուի մոտ, տանը մեկն Իոշեկն էր և մի փոքրիկ արարած աշխույժ աչքերով, որի անունը Լիդա էր: Նա դեռևս փոքրիկ աղջկա տպավորություն էր թողնում: Նա հետաքրքրությամբ աչքերը հառեց մի րուբլի, բան երևույթին չատ դոհ լինելով, որ բնակարանում մի նոր գվարճություն երևաց, որով նա կարող է զբաղվել մի առ ժամանակ:

Մենք չուտով բարեկամացանք: Պարզվեց, որ այդ փոքրիկ աղջիկը չուտով 19 տարեկան կլինի, որ նա Իոշեկի քեռին է, իսկ ապրանումն է Պլախովա, որը բոլորովին հարմար չէ նրան[1]), և

---

[1]) Պլախա — չեխերեն նշանակում է «երկչոտ»: (Մանոթ. խմբ.):

ինչ-որ հիվանդություն, որ ես ինձ համար չէի ճանաչում, ինչ-որ ուրիշ մարդ էի, որ ինձ համար անծանոթ էր

Եվ այսպես նա հեռվեան դարձավ իմ կապարտը:

Լիլան ամեն ինչ անում էր հաճույքով, առանձնապես չհետաքրքրվելով, թե ինչ է նշանակում դա և ինչի համար է կարևոր: Դա ինչ-որ նոր բան էր, հետաքրքրական, այնպիսին, որ ամեն մարդ չի կարող անել, որը նման է արվածի: Եվ այդ բավական էր նրան:

Առայժմ նա ոչ մի լուրջ բանի չէր մտածում, ես էլ չէի ուզում որևէ բան հարցրնել նրան: Ձերբակալության դեպքում անհեղյակությունը նրա համար ամեն լավ պաշտպանություն կլիներ, քան «մեղքի» ապացուցումը:

Բայց Լիլան դնալով ավելի էր խրանում աշխատանքի մեջ: Նրան արդեն կարելի էր տալ ավելի լուրջ հանձնարարություններ, քան վարել Ելենկնեի մոտ և հարցրնել նրանց ինչ-որ մանրուք: Արդեն ժամանակն էր, որ նա իմանար, թե ինչի համար ենք աշխատում: Եվ ես սկսեցի բացատրել: Դրանք դասեր էին, ամենախելացի դասեր: Լիլան սովորում էր չանսախրությամբ և հաճույքով: Ար-

տաքսատ նա մնացել էր միշտ նույն ոտ-
քաթ, թեթևամիտ և փոքր ինչ կռվարար
աղջիկը, բայց լրակատամ նա արդեն
ուրիշ էր: Նա մտածում էր: Ել աճում:

Ընդհատակյա աշխատանքի ընթաց-
քում Լիդան ծանոթացավ Մերեկի հետ:
Սա ուներ արդեն ընդհատակյա աշխատան-
քի որոշ փորձ, որի մասին նա պիտեր հե-
տաքրքրական ձևով պատմել: Դա տպա-
վորություն էր գործում Լիդայի վրա:
Նա չկարողացավ տեսնել Մերեկի խակա-
կան էությունը, բայց չէ՞ որ ես ինքս էլ
չկարողացա տեսնել այն: Այսպես, թե
այնպես, նրա երևութական դաղափարա-
կանությունը և մտանակցությունը ընդ-
հատակին հարկավոր էր ներշնչում Լիդա-
յին: Մերեկը գործակ նրա համար ավելի
մոտիկ, քան մյուս ծանոթ երիտասարդ-
ները:

Լիդան աճում էր օրեցօր: 1942 թվի
սկզբին անձնականորեն, հետաքրքրությունից
դրդված խոսեց պարտիայի մեջ մտնելու
մասին: Ես երբեք նրան այդքան հետա-
քրքիր չէի տեսել: Ոչ մի բանի նա այդքան
լրջությամբ չէր վերաբերվել մինչև այդ
օր: Ես տեսայինն տատանվում էի, դեռ-

և պատրաստում և մտածում էր նրան: 1942 թվի փետրվարին նա ընդունվեց պարտեզի մեջ անմիջականորեն կենտրոնական կոմիտեի կոչով: Ու-շ դիշերով տուն էինք վերադառնում, ամպրոպը լեզվանի Լիդան լուռ էր: Դուշում, տանից ոչ հեռու, նա հանկարծ կանգ առավ և կամաց, շատ կամաց ձայնով, ոյնպես, որ լսել էր ձյան փոթիլնեի շշյունը, ասաց:

— Ես գիտեմ, որ իմ կյանքի ամենակարևոր օրն էր սա: Այլևս ես ինձ չեմ պատկանում: Պատրաստ եմ, որ հետաքրքիր չեմ անի, ինչ էլ որ պատահի:

Պատահեց շատ բան: Եվ Լիդան պահեց իր խոսքը:

Նա պատասխանատու կոչ էր պահպանում կենտրոնական կոմիտեի անդամների մեջ: Նրան հանձնարարում էին ամենավտանգավոր առաջադրանքները — վերականգնել խախտված կապերը և նախապաշարել փոանդի մեջ դավադրամարդկանց: Երբ ժամադրավայրին ապատնում էր անխուսափելի ձախողում, Լիդան գնում էր այնտեղ և տղտակելով անցնում օձաձուկի նման: Նա այդ անում էր, ինչ-

պես և առաջ, ժամուհ, զվարթ անհոգութեամբ, որի տակ թաքնված էր իր պատասխանատուութեան զգաստկցումը:

Նրան ձերբակալելեն մեղնից մի տարի հետո: Մթնեկի խոստովանութեանները նրա վրա դարձրին գեստապոյականների ուշադրութեանը, և չտեսով առանց զըժվարութեան պարզվեց, որ նա օգնել է քոջը և նրա ամուսնուն փախչել և անցնել ընդհատակ: Գրանը ցնցելով, Լիլան սկսեց խաղալ թեթևամիտ աղջկա դերը, որը զարմանալի անգամ չունի որևէ արդելված գործի կամ նրա հետ կապված հետևանքների մասին:

Նա շատ բան գիտեր և ոչինչ չմատնեց: Դեռ ավելին. նա չդադարեց աշխատել նաև բանտում: Փոխվել էր երաժրութեանը, փոխվել էին աշխատանքի մեթոդները, փոխվել էին առաջադրանքները: Բայց մնացել էր պարտքի անգամի պարտականութեանը. երբե՛ք թևաթափ չլինել: Բոլոր առաջադրանքները նա կատարում էր անձնուրաց, արագ և ճշդիվ: Եթե անհրաժեշտ էր դուրս պրծնել դըժվար դրութեանից և փրկել ազատ մնացած մեկնումեկին, Լիլան անմեղ երե-

վաստիակ էր վրա էր վերցնում ուրիշի «մեղքը»: Պանկրացում նա դարձավ մի-ջանցքապահ, և տասնյակներով բոլոր-վին անծանոթ մարդիկ պարտական են նրան, որ խուսափել են ձերբակալութ-նից: Մեկն մի տարի հետո բանտապահ-ների կողմից պատահմամբ բռնված մի երիտասարդ վերջ դրավ նրա «կարիերային»:

Այժմ Լիդան մեզ հետ միասին կենա Գերմանիա գաան: Նա միակն է մեր խըմ-բից, որը թերևս հույս ունի ապրելու մինչև պատերազմի օրերը: Երբ մենք, ամպագնեցա, կենդանի չենք լինի արդեն, աշխատեցեք, որ նա կորած չլինի պար-տիայի համար: Նա երիտասարդ է: Դեռ շատ պետք է սովորի: Սովորեցրեք նրան, պահպանեցեք նրան յճացումից: Ուղղու-թյուն տվեք նրան: Մի թողեք մեծամտա-նա կամ հանգստանա ձեռք բերվածով: Նա իրեն լավ ցույց տվեց ամենածանր ժամանակը: Անցնելով կրակի միջից, նա ցույց տվեց, որ ամուր մետաղից է ձուլ-վածը:

Իմ գեստապոյականը

Սա արդեն մարդ չէ, այլ պաճուճապատանք, բայց ոչ անհետաքրքիր և փոքր ինչ ավելի խոշոր մյուսներից:

Երբ մոտ տաս տարի առաջ, նստած «Ֆլորա» կաֆեում պատրաստվում էինք մեռատարբամով թխկացնել սեղանին և կանչել «Պանե վրխնի[1]), ստացե՛ք», ձեր կողքին ցցվում էր բարձրահասակ, լղար, ևազգեստ մի մարդ: Անշշուկ, ասես ջրաթեղ, սահեյով սեղաններն ի պռանքով, նա մի ակնթարթում գրում էր հաշիվը: Նրա շարժուձևերն արագ էին և անաղմուկ, աչքերը՝ արագաշարժ և դիշատիչ, այդ նկատում էին բոլորը: Նա ինքն էր հրամայում մատուցողներին. «Երրորդ սեղանը — մի սուրճ կաթով», «Չախակտմը պատուհանի մոտ — նախաճաշ և «Լիդովե նոմիներ»: Հյուրերը նրան համարում էին յուղ օֆիցիանտ, իսկ պաշտոնակիցները — յուղ տղա:

Այն ժամանակ ես դեռ նրան չէի ճանաչում, ինչպես հարկն է: Մենք խոսա-

---

[1]) Վրխնի — ավար մատուցող: (Ծանոթ. խմբ.):

Կանի պես ծանրաթափանք չաս ավելի ուշ, Ելենեկների տանը, երբ նա մատիտի փոխարեն ձեռքին ուներ ատրճանակ, և ցույց տալով ինձ վրա, ասում էր.

— Սա է ինձ ամենից ավելի հետաքրքրում:

Ճշմարիտն ասած, մենք երկուսս էլ հետո հետաքրքրություն ցույց տվինք իրար հանդեպ:

Նա ամենևին հիմար մարդ չէր և մյուս դետատպյականներից պահպանվում էր նրանով, որ կարդացած էր դրախ ընկնել, թե ով ինչ մարդ է: Գաղտնի ոստիկանության մեջ նա անվտանգ շատ աստղ կլիներ: Գողերը և մարդասպանները, ապրատակարդացյացած մթնոլորտ մարդիկ, հավանաբար, չէին ատամնվի խոստովանելու նրան. նրանք բերին էլ մի հատ ունեին — վրդովել երեկոյ կաշին:

Բայց նման պրիմիտիվ մարմնավաճառների հետ քաղաքական ոստիկանության գործ է դարձ ունենում: Գեստապոյում ոստիկանի խորամանկությունը ընդհատվում է ոչ միայն կալանավորի խորամանկության հետ: Նրա դեմ կանգնած է անհա-

մեծաս ավելի մեծ ուժ. բանաստեղծական համոզմունքները, իր պատկանած կուսակցության իմաստությունը: Իսկ դրա դեմ մեկի խորամանկությամբ և ծեծով շատ բան չես անի:

Հասաստան համոզմունքներ չուներ «իմ» դեսպոտականը, ինչպես չունեին մյուս բոլոր դեսպոտականները: Իսկ եթե մեկն ու մեկն ուներ համոզմունքներ, ապա դրանք զոհաբերված էին հիմարության, ոչ թե խելքի հետ, ոչ էլ թեորիական պատրաստության և մարդկանց ճանաչելու հետ: Եվ եթե Պրոտայի դեսպոտն ընդհանուր առմամբ հավատքով էր պոծում, ապա միայն այն պատճառով, որ մեր պայքարը չափազանց երկարաձգվեց և խիստ նեղ էր նրա տարածությունը: Մենք ունեինք միայն Պրոտյան, Պրոտյան և էլի՛ Պրոտյան, որոնք քեզ ճանաչում է քարոզի կետը և որոնք թշնամին կարող է կենտրոնացնել պրովոկատորների մի ամբողջ ոհմակ: Բայց և այնպես մենք դիմացանք տարիներ շարունակ, և կան ընկերներ, որոնք դեռևս հինդ տարի տարում են ընդհատակում, և դեսպոտն էլ կարողացել ձեռք զցել նրանց:

Դրա պատճառն այն է, որ մենք շատ բան ենք սովորել: Բայց և այն պատճառով, որ թշնամին թեև ուժեղ է ու խորամանկ, ուրիշ մեթոդներ չգիտե, բացի ոչնչացումից:

II—A—I բաժնում երեք մարդ համարվում են կոմսոմոլասանների առանձնապես դաժան թշնամիները և կրում են սևախոտակ-կարմրատուկն ժապավենները «նեռքին թշնամու դեմ մղված պայքարում մատուցած ծառայությունների համար»: Դրանք են՝ Ֆրիդրիխը, Զանդերը և «իմ» դեսուսպոյականը՝ Իոզեֆ Բեմը: Նայիոնալ-սոցիալիզմի մասին նրանք քիչ են խոսում և նրանք շատ բան չգիտեն: Նրանք պայքարում են ոչ թե քաղաքական մի գաղափարի համար, այլ երեք երեսից համար: Եվ ըստ որում ամեն մեկին իր ձևով:

Զանդերը միտք մի մարդուկ է, մարձոս, չար բնավորությամբ: Նա մյուսներից յուր գիտե օգտագործել ոստիկանական հնարքները, բայց ավելի ճարպար է ֆինանսական գործարքների մեջ: Մի անգամ նրան Պրադայից տեղափոխեցին Բեռլին, բայց մի քանի ամիս

անդ նա ապերախտ իրեն տանել առաջվա տեղը: Երրորդ կայարանի մայրաքաղաքում ծառայությունը նրա համար ինչեցում էր... Գաղութային պաշտոնյան Աֆրիկայի խորքերում... կամ Պրադայում ավելի մեծ իշխանություն ունի, քան կենտրոնում և ավելի մեծ հնարավորություն պարարտացնելու իր բանկային հաշիվը: Զանդերը չանասեր է, հաճախ, իր եռանդը ցույց տալու համար, նա հարցաքննում է նույնիսկ ճաշի ժամերին: Այդ նրան անհրաժեշտ է, որպեսզի ավելի լավ քողարկի սեփական օգտի եռանդը: Վա՛յ նրան, ով կընկնի նրա ձեռքը, բայց էլ ավելի վա՛յ նրան, ով տանը ունի խնայտպական գրքույկ կամ արժեթղթեր: Այդ թղթերի տերը պետք է չքանա երկրի երեսից ամենակարճ միջոցում, քանզի խնայտպական գրքույկը և արժեթղթերը Զանդերը սիրում է կրքոտ կերպով: Նա համարվում է ամենից ընդունակը դեստապյականների մեջ... այդ գծով: Ներանից տարբերվելով, նրա չեխ օգնականը՝ Սմոյան հանդիսանում է ջենտլմեն կոդոպտիչի տիպար. խլելով դրամը, նա չի դավում կյանքի դեմ:

Ֆրեդրիխը — երկար բարակ, հրուշ, թխագույն դեմքով մի ոխ, չար աչքերով և չարախինդ ծիծաղով: Նա Զելսոլմա-կից է եկել դեռևս 1937 թվին, որպես դեսպանության ատենո և մասնակցել է դեմ-մանոյի հակաֆաշիստ էմիգրանտների ապատուժյուններին: Նա սիրում է մարդ-կանց միայն երբ նրանք մեռած են: Ֆրե-դրիխի համար անմեղներ չկան: Սմեն ոք, որ անցնում է նրա առանձնասենյակի չեմքը, մեղավոր է: Ֆրեդրիխը սիրում է հարցրել կանանց, որ նրանց ամուսին-ներր մեռել են համակենտրոնացման ճամ-բարում կամ թե մահապարժ են են-թարկված: Երբեմն նա արկղից հանում է յոթ փոքր ոճյունասրտեր և ցույց տա-լիս հարցաքննվողներին:

— Սրա յոթ հոգուն ջնջել եմ անխո-կան ձեռքով: Դու կլինես ութերորդը:

(Սյժմ արդեն ութ տախտ են):

Ֆրեդրիխը սիրում է թղթատել հին դրծերը և բամասիոնաթյամբ արտասա-նում է, հանդիսիրով, մահապարժ են-թարկվածների անունները. «Լուծարքի ենթարկված, լուծարքի ենթարկվա՛ծ»:

Առանձին բամասիոնաթյամբ նա ասի-ջում է կանանց:

Նրա կյանքն է պերճանքը: Եթե ուներ մանուֆակտուրայի վաճառատուն կամ պետության կահավորված բնակարան, դա պատրաստի կարապացնի ձեր մահը: Հերթը է Յրիստիխի մասին:

Նրա օգնականն է հեն Նեպլեը, սա հասակով չաճ է նրանից կես գլխով: Ուրիշ տարբերություն նրանց մեջ չկա:

Բեմն առանձնապես մեծ հակում չունի ո՛չ դրամի, ո՛չ մեռելների հանդեպ, քեև վերջիններիս թվելը նրա հաշվում պակաս չէր, քան Զանդերի կամ Յրիստիխի մոտ: Ի բեև նա բախտախնդիր է և ուզում է «մարդ դառնալ»: Գեսատորում նա արդեն վարժ է աշխատում. եղել է մատուցող «Նապոլեոն» կաֆեում, որտեղ տեղի էին ունենում Բերանի[1]) կոմունակիցների գաղտնի հանդիպումները, և այն, ինչ չէր պետության Հիմնարին, տեղ էր հասցնում Բեմը: Բայց մի՞թե այդ կարելի է համեմատել մարդասպանության հետ, մարդկանց կյանքն ու մահը

---

1) Բերան—Ջնխական պատմաննտ նախկին գնդապետ, «պրոնկուրատոր» մարիոնետային կառավարության վարչապետ, Ֆաշիստ: (Թանող. խմբ.):

ունօրինեալ, ամբողջ ընտանիքների բախտը որոշելու հնարավորության հետ:

Բեմը ստեղծել էր սպրովկատորների ամենայն ցանց: Նա որսկան հների մի ահագին ոհմակ ունեցող որսորդ էր: Եվ նա որսում էր: Հաճախ պարզապես որսորդության սիրուց: Հարցաքննությունը— դա արդեն ձանձրալի զբաղմունք էր: Նրա գլխավոր բավականությունն էր ներթափանցել և դիտել նրա վճռին սպասող մարդկանց:

Մի անգամ Պրադայում նա ձերբակալեց երկու հարյուրից ավելի տրամվայի, ավտոբուսի և տրոլեյբուսի վարորդների և կոնդուկտորներ և քշեց նրանց ոստիկանների վրայով, կասեցնելով տրանսպորտը և խանգարելով փողոցային երթևեկությունը: Հետո նա ազատեց մարդկանց, պարծենալով, որ հարյուր հոգուն բնտանիքներում իրեն կանվանեն «բարի»:

Բեմը սովորաբար վարում էր մասամբ, բայց իրենց քաղաքական նշանակությամբ մանր դործեր: Եա նրան բաժին ընկավ պատահմամբ և բացառությունն էր կանոնում:

— Դու իմ խոշորագույն գործն ես,— անկեղծորեն ասում էր ինձ և շատ էր հպարտանում, որ իմ գործն առհասարակ համարում էր ամենախոշորներից մեկը: Հնարավոր է, որ այդ հանգամանքն իսկ երկարացրեց իմ կյանքը:

Մենք առանց հոգնելու ասում էինք մեկը մյուսին, սակայն, դա փակ աչքերով ասված սուտ չէր: Ես միշտ պիտեի, թե երբ է նա ասում, իսկ նա իմ նկատմամբ միայն երբեմն: Երբ սուտն արդեն ակնհայտ էր դառնում երկուսիս համար էլ, մենք յուր համաձայնությամբ անցնում էինք ուրիշ նյութի: Ես կարծում եմ, որ նրա համար ոչ այնքան կարևոր էր հավատալ փաստերը, որքան «լավ կատարել» իր «խոշորագույն գործը»:

Գավազանն ու չղթաները նա չէր համարում ներգործության միակ միջոցներ: Առհասարակ նա ավելի հոժարությամբ համարում կամ սպառնում էր, նայած թե ինչպես էր գնահատում «իր» մարդուն: Ինձ նա երբեք չի ծեծել, բացի առաջին դիշերվանից, բայց հաճախ այդ նպատակի համար հանձնել է մի ուրիշի:

Նա անկասկած ավելի ուշադրավ և

թարմ էր մյուս գնումներից: Նա ամեն հարցում ֆանտազիա ուներ և միտք օգտագործել ոչն: Երբեմն նա ինձ ասում էր քաղաք և մենք նստում էինք մի վագրի ճաշարանում այդտեղ մեջ և դնում մեր կոլքում հասնի մարդկային հոգը:

— Ահա դու ձերբակալված ես, — մխիթարում էր ինձ, — խակ նայի՛ր, տխմա՞ է որևէ բան շուրջը: Մարդիկ քայլում են առանց պես, ծխում են, դեռ ու դեն մտածում, և ամեն ինչ գնում է իր կարգով, կարծես թե դու խելի էլ չես եղել: Այդ անցորդների մեջ կան և քո ընթերցողները: Գլխի՞ կարծում ես, որ քո պատճառով նրանց երեսին ավելացել է մի մի բարակ ինճիլ:

Մի անգամ շատ ժամեր անդ հաքցաքննությունից հետո երևելյան նա ինձ նստեցրեց մեքենա և տարավ Պրադոյի միջով տարավ Գրադչանկ[1]):

— Ես գիտեմ, դու սիրում ես Պրադան: Նայի՛ր նրան: Մի՞թե սիրած չէ ու-

---

[1]) Գրադչանկի—Պրադոյի լեհական ասյոնը: (Մանոթ. խմբ.):

պատի վերտաղանդը: Ինչ լավն է նա: Ես կամեցա այդպես, երբ դա արդեն չեր լինի...

Նա ճարտար գործիչ էր: Ամառանային երեկոյան, մոտիկ աշնան ընկած հարած, Պրոպան կատարելոն մշուշի մեջ էր, նման հատուցյալ խորհրդի, արբեցնող ինչպես գինի. ուզում էր նայել նրան հավիտյան... Ես պատասխանեցի.

— Ես ամեն կղեկիցկանոս, երբ դա չեք լինի:

Նա քմծիծաղ տվեց, ոչ հարմարին, այլ մի տեսակ մտածկոտ, և ասաց.

— Դա ցինիկ է:

Այնուհետև նա երեսին հիշում էր վերջին այդ խոսակցությունը.

— Երբ դա չեք լինի... Նշանակում է, դա էլի չեր հավատում մեր հաղթանակին:

Նա ասես էր այդ հարցը, որովհետև ինքն էլ չէր հավատում: Ես նա մի անգամ ուշադիր չեց այն, ինչ ասում էր Սոֆեական Միության ուժի և անպարտելիության մասին: Ի դեպ ասեմ, որ դա իմ վերջին հարցաքննությունից մեկն էր:

Դիմացի կամերայի դռան մոտ կախված են շալվարակապեր: Սովորական տրամաբրա շալվարակապեր: Մի առարկա, որ ես երբեք չեմ սիրել: Այժմ ես բերկրանքով եմ նայում նրանց սովն անգամ, երբ բղխում է մեր դռնից: Այդ շալվարակապերում հույսի մի նշույլ կա: Երբ ընկնում ես բանտ, ուր հավանաբար քեզ չուտով ծեծամահ կանեն, առաջին հերթին քեզնից վերցնում են վոլկաները, գոտին և շալվարակապերը, որպեսզի դու չկախես (թեև հիանալի կարելի է կախվել սովոնի օգնությամբ): Մահվան այդ դարձվածքները պահվում են բանտի դրամեներում մինչև այն ժամանակ, երբ պետական ապարատը, որևէցե մի Նեմեզիդա[1]) կվճռի, որ անհրաժեշտ է ուղարկել քեզ հարկադիր աշխատանքների, համակենտրոնացման ճամբար կամ կախաղան: Այն

---

[1]) Նեմեզիտա կամ Նեմեսիս—հունական աստվածուհին, որը պատժում է հանցագործությունների համար: (Թանոթ. խմբ.):

ժամանակ քեզ ուտելիք են պատրաստում և պատվարժան տեսքով տալիս են վտակապը և շալվարդակալները: Բայց այդ իրերը չէ կարելի տանել կամերա: Դրանք կախում են մխիթարչում, դուռ մոտ կամ դիմացի ճաղերին: Սխալով նրանք մնում են կախված մինչև քո մեկնումը, որպես անուտու նշան այն բանի, որ կամերայի բնակիչներից մեկը պատրաստվում է ընկնել հետս ճամփա:

Հանդիպակաց դուռն մոտ շալվարակապերը երևացին հենց այն օրը, երբ ես իմացա Գուսանինայի բախտի մասին: Դիմացի կամերայի ընկերուհիը հարկադիր աշխատանքների են ուղարկում նույն խմբի հետ, որի մեջ է Գուսանան: Տրանսպորտը դեռ չի մեկնել: Անպատեհությունն կասեցել է—ասում են,—որովհետև գնալու վայրը ամրակոծվել է այնպես, որ ոչինչ չի մնացել: (Սա արդեն վատ չէ): Ե՞րբ կմեկնի, ոչ ոքի հայտնի չէ: Գուցե այսօր երեկո, գուցե վաղը, գուցե մեկ կամ երկու շաբաթից: Դիմացի շալվարակապերը դեռ կախված են: Եվ ես գիտեմ, քանի նրանք այստեղ են, Գուսանին Պրադայում է: Ուստի և ես նայում եմ

չարխարակատերին պիտի և մանրամասնություն, ինչպես գաստրոնոմի բարեկամներին: Նա չահել է արդեն մեկ, երկու, երեք օր... Ո՞վ գիտե, ինչ կարող է տալ այդ: Զի՞ վրկի արդյոք նրան ուշացման մի ամենապզտ օրը:

Մենք ցույցս ավարտել էինք արդեն: Ամբոխ, մի ամբոխ առաջ, մի ամբոխ մեզ մոտ էինք և մոտենում էինք մեր վարպետ օրհնած մասին, դրանումն է մեր հույսը: Քա բախտը վճռված է, վաղը չէ մյուս օրը դա մահապարտի կենդանությունն է... Բայց, է՛հ, ո՞վ գիտե, ինչ կարող է պատահել վաղը, մի բան էլ ապրեա մինչև վաղը, վաղն ամեն ինչ կարող է փոխվել, շատկն ամեն ինչ ակնթարթում է... և ո՞վ գիտե, ինչ կարող է պատահել վաղը:

Գալիս է վաղը, և էլի, և էլի վաղը, հազարամյակ մարդիկ կրծանավում են, հազարամյակների համար այդտեղ «վաղը» չկա, բայց պատմածներն ապրում են մեկ հույսով — վաղը, ո՞վ գիտե, ինչ կլինի վաղը...

Այդպիսի պրամատրությունը ծնունդ է տալիս ամենամոմասուրի լուրերի,

ամեն չորսի հայտնում է պերպետուում շարժման նոր դաշտերի պատերազմի մասին, ամենքը հաժարությամբ բնութագում են սրանցից մեկը, նա անցնում է բերանից-բերան և բանում տարածում է նոր անեծքա, որին ամենքն ուզում են հավատալ: Ես պատքարում եմ դրա դեմ, պատկերը եմ անում անհին հայերը — նրանք չեն սխալվում, այլ մեկն իրավունք է տալիս ինձ ասելու, այլ ճշմարտությամբ, անաչառությամբ հայի համար հավատալու է, բայց եմ մեջ էլ է տարում այն հույսը, որ մեն մի համի օր կարող է դառնալ վճռական, որ իմ պաշտպանած մի ամերիկան օրը կարող է այդ կացնել ինձ դեմ հանած մեհման վրայով դեպի կյանքը, որից այնքան չեն ուզում հրաժարվել:

Այնքան քիչ են մարդկային կյանքի օրերը, իսկ ահա ուզում են, որ նրանք առհեն ավելի արագ, ավելի արագ, ավելի արագ... Արագհոտ, անդադար, անդամատրելի կերպով մեզ ծերության

մտնելու ժամանակը դառնում է մեր բարեկամը: Տարօրինակ էջ արդյոք:

Վարիա օրը դարձավ երեկ: Վաղը էլ մյուս օրը — այսօր, և նմանապես դարձյալ անցյալ:

Շարժարկուները դեռ կախված են դռան մոտ:

ԳԼՈՒԽ VI

ՅՕԳՆՈՑ ԹՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1943 թվի մայիսի 27:

Ահա ինչ եղավ ճիշտ մեկ տարի առաջ:

Հարցաքննությունից ինձ տարան ներքև՝ «կինո»: Այդպես էր ամենօրյա մարշրուտը պետչեկ պահանջում. կեսօրին ներքև ճաշի, որ բերում էին Պանկրացից, իսկ ճաշից հետո — ես դեպի էորտոր-հարկը՝ «Զորահարկությանոցը»: Բայց այդօրը մենք էլ չդարձրացանք վերև:

Նստած ուտում ենք: Նստարանների վրա նեղ ածք է, կալանավորները մեծ եռանդով գործի են դրել ծնոտներն ու ղդալները: Աշտարակ ամեն ինչ համայնյա մարդավարի է: Բայց եթե հանկարծ

կամաց պառնային, ամբոխ վազը մեռած կլիներն, հոգի ամաններին դիպչող զգալներն ինչպես կխեղդվեր ահռելի ճաշասենի և ծնոտների չար կրճտոցի մեջ: Սակայն ոչ ոք ոչինչ չի նախատրամ: Յուրաքանչյուրն ուտում է ախորժակով, հուսալով պահպանել իր կյանքն էլի մի քանի շաբաթ, ամիսներ, տարիներ:

Թխում էր, մի քիչ եղանակ է, հանկարծ վշեց սաստիկ քամի և գարձյալ խառնաթխմեր: Բայց հակիճների դեմքից կարելի է կռահել, որ մի քանի պատահել է: Իսկ մի քանի բոպե անց էլ ամեն պարզ մի նշան. մեզ կանչում են և շարքի են կանգնեցնում Պանկրատ ուղարկելու համար: Ճաշից հետո՛: Ջեղած դեմք է դա: Երևակայեցեք, որ ձեր գլուխն ուզել է հարցներից, որոնց պատասխան. տալ չի կարելի, և ահա ձեզ հանդիսաս են թխելում մի ամբողջ կես օր — մի՛ թե դա սուրճ պրոմուխյան չէ: Այսպես էլ թխում էր մեզ: Բայց այսպես չէր:

Միջանցքում հանդիպում ենք գեներալ Էլիաշին[1]): Նրա տեսքը ապշեցուցիչ

---

[1]) Գեներալ Էլիաշ—մի ժամանակ «պրոմեխոտրապ» մարմնավորային կառավարության վար-

էր. Նկատեցի ինձ, նա, Էնայած շուրջը վխտացող հակիճներին, կարողացավ շշնջալ։

— Պաշարողական դրության։

Ամենակարևոր նորությունները հասցնելու համար կարանավորի տրամադրության տակ կա մեկն վարչության մոտոցիկլը. Էլեանին այլևս չի հաջողվում պատահականորեն մի հայացք էլ հաջողվում գեներալին։

Պանիրացի բանտապահները զարմանում են մեր վարմաժամ վերաբերմունքի վրա։ Նա, ով ինձ տանում է կամերա, ավելի վատահություն է ներշնչում, քան մյուսները։ Զգիտեմ, ինչ տեսակի մարդ է նա, բայց նորությունը հայտնում եմ նրան։ Նա բացատրեր օրորում է գլուխը։ Նրան ոչինչ հայտնի չէ։ Երևի, լավ չեմ լսել։ Հնարավոր է։ Դա հանգստացնում է ինձ։ Իսկ երեկոյան նա պարիս է ասում.

— Դուք իրավացի էիք։ Մահափոր Հեյդրիխ[1]) գեմ։ Ծանր վիրավոր է։

չապետը։ 1942 թվին մահապատժի ենթարկվեց գերմանացիների կողմից (Ծանոթ. խմբ.)։

[1]) Հեյդրիխ—Չեխայի և Մորավիայի հիտլերական «նահապետը»։ (Ծանոթ. խմբ.)։

Պրահայում պաշտպանական դիրքեր էին:

Հաջորդ օրը հարցաքննության ուղարկեցին առանց մեզ շարքի են կանգնեցնում ներքևի մի ջանգրում: Մեզ հետ այսօր ընկեր Վիկտոր Սինեկը, կոմունիստական պարտիայի կենտրոնական կոմիտեի մերձին կենդանի մնացած անդամը, ձերբակալված 1941 թվի մեծերին: Երկարահասակ էսեսական ղեկավարը նրա քթի առաջ թափ է տալիս թղթի մի թերթիկ, որի վրա նոշով տառերով տպված է.

«Entlassungsbefehl» [1]):

Էսեսականը կրճատացնում է առաջները.

— Ա՛յ, տեսնո՞ւմ ես, Չհուդ, հասար օրիդ: Ազատ արձակման հրաման: Դուրս կգաս, և... չի՛կ:

Եվ ձեռքն անց է կացնում վզի վրայով, ցույց տալով Վիկտորին, ինչպես է թռչելու նրա գլուխը: 1941 թվի պաշտպանական դրության ժամանակ առաջինը մահապատժի ենթարկվեց Օտտո Սինեկը: Վիկտորը, նրա եղբայրը 1942 թվի պա-

---

[2]) «Ազատ արձակման հրաման» (գերմ.):

չարտրական դրության առաջին զոհն է: Նրան տանում են Մատուտաուզեն: Գնդապետության, ինչպես նրբանկատորեն արտահայտում են նրանք:

Ճանապարհը Պանկրացից Պետչեկ պարարը և վերադարձը զորզոթա է դառնում կայանամորների համար: Էսեսականները «վրեժ են առնում» Հեյդրիխի համար: Հազիվ է մեքենան մի կիլոմետր անցել, և ահա մի տասնյակից ավելի կայանամորների երեսները ջարդված են և արյունաշաղախ:

Ինձ հետ գնալը ձեռնտու է, — իմ երկար մրուքը պրոֆում է էսեսականների ուշադրությունը, և նրանք, ամեն կերպ իրար դեբապանցելով, գվարճանում են նրա վրա: Մրուքից բռնելը, ինչպես կաշվե վոկից, — նրանց ամենասիրած գվարճություններից մեկն է: Ինձ համար դա մատ նախատապատրաստություն չէ հարցաքննության, որը համապատասխանում է նոր կացությանը և չարունակ վերջանում է բարի ճանապարհ ես խրատով:

— Վադը խելքի չգաք, կդնդակահարեմք:

Դա ինձ ամենևին չի վախեցնում:

Երեկո չի անցնում, լսում ես, ինչպես նեղքևի միջանցքում կանչում են կալանավորների պատանիները: Հիսուն, հարյուր, երկու հարյուր մարդ, շղթայակապ, բարձում են մեքենաների վրա, մարթեթու ասհմանված անասունների նման, և տանում քաղաքից դուրս մասայական գնդակահարության: Ինչ կայ այդ մարդկանց հանցանքը: Ամենից առաջ այն, որ նրանք ոչ մի բանում հանցավոր չեն: Նրանց ձերբակալել են ինչ-որ դատարկ մի ասիթով, ոչ մի լուրջ բան նրանք չգիտեն, նրանց հարցաքննելու բան էլ չկա, իսկ այդ նշանակում է, որ նրանք միանգամայն պիտանի են գնդակահարության համար: Երգիծական տանջավորը, որ մի ընկերը կարդացել էր ինձ մեքենաների, տալին էր բանտ էր բերել մահապարտից երկու տող առաջ: Հիմա նրանց մահապարտ են նշանակում... տեսքնական ակտերը պատրաստելու համար: Կես տող առաջ ձերբակալել էին մի կնոջ՝ թուղթկնեք տարածելու կասկածով: Նա ոչինչ չէր խոստովանել: Եվ ահա այժմ բանում են նրա քույրերին և եղբայրներին, քույրերի ամուսիններին

և երբայրների կանանց և բոլորին մահապարժ են ենթարկում, որովհետև ամբողջ ընտանիքներով բնակվելը պաշտպանական դրության նշանաբաններից մեկն է: Սխրամարտ ձերբակալված փոստային մանր մի ծառայող կանգնած է ներքևում պատի մոտ, սպասելով, որ հիմա իրեն ապտա կարճակեն: Նա լսում է իր ազգանունը և պատասխանում է կանչին: Նրան միացնում են դատապարտյալների շարասյունին, տանում քաղաքից դուրս և գնդակահարում: Հաջորդ օրը պարզվում է, որ պետք է մահապարժ ենթարկվեին նաև պզպանունը կրող մեկ ուրիշին: Այդ ժամանակ գնդակահարում են նաև երկրորդին, և ամեն ինչ կատարյալ է: Արժե՞ ժամանակ վատնել և պարզել մի մարդու ինքնությունը, որին սպանում են: Ինչ հարկ կա դրան, քանի որ խնդիրն այն է, որ պետք է ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ:

Ուշ երեկոյան վերադառնում եմ հարցաքննությունից: Ներքևում պատի մոտ կանգնած է վարպետ Վանչուբան, նրա ոտքերի մոտ իրերի փոքրիկ մի կապոց: Ես

յալ գիտեմ, ինչ է նշանակում այդ: Գիտեմ և նա: Սեղմում ենք իրար ձեռքը:

Բարձրանալով վեր, միջանցքից տեսնում եմ, ինչպես նա կանդնած է դլուխը թեթևակի հակած, և նայում է հեռու, հեռու... կյանքից դենը: Կես ժամից նրան կանչում են...

Մի քանի օր անց նույն պատի մոտ կանգնած է Կարմիր Միլոշը, ձերբակալված դեռևս անցյալ տարվա հոկտեմբերին, ռևոլուցիայի քաջարի զինվոր, չընկճված ո՛չ չարչարանքներով և ո՛չ մեկուսացված կալանքով: Նա ինչ-որ բան է տառամ ուղեկցող պահակին, շուռ գալով դեպի նա ուսի վրայով: Ինձ տեսնելով Միլոշը ժպտում է, գլխով հրաժեշտ է տալիս և չարունակում.

— Ոչինչ չի օգնի ձեզ: Մերոնցից քիչ չեն գոհվի, բայց և այնպես կվարդեն ձեզ:

Էլի մեկ կեսօր: Կանգնած ենք ներքեում՝ պետչեկ պարտատում և ճաշի ենք սպասում: Բերում են էլիաշին: Կանատաները յուրայիր ունի, ժպտալով ցույց է տալիս այն. նոր է կարտացել, իբր թե կապած է եղել մահափորձ կազմակերպողների հետ:

— Փչո՛ւմ — ասում է նա վրդով և սկսում ուտել:

Նա դրա մրա կատակում է նաև երեկոյան, երբ վերադառնում ենք Պանկրաց: Իսկ մի ժամ անց նրան հանում են կամերայից և տանում քաղաքից դուրս:

Դիանների կուլտերն աճում են: Հաշվում են արդեն ոչ տասնյակներով և ո՛չ հարյուրյակներով, այլ հազարներով: Թարմ արյան հոտը գրգռում է երկտոանի գազանների ռունդերը: Նրանք «աշխատում են» առավոտից մինչև ուշ գիշեր, «աշխատում են» նաև կիրակի օրերը: Այժմ նրանք բոլորը պաշտոնական համապատասխան են, դա նրանց տոնն է, ոչընչացման խրախճանքը: Նրանք գեպի մահ են ուղարկում բանվորներին, ուսուցիչներին, դատապարտներին, գրողներին, պաշտոնյաներին: Նրանք բնաջնջում են տղամարդկանց, կանանց, մանուկներին, սպանում են ամբողջ ընտանիքներով, ոչնչացնում են և այրում ամբողջ գյուղեր: Կատարյա մահը ժանտախտի նման չրջապատում է ամբողջ երկրով մեկ և չի խնայում ոչ ոքի:

Իսկ մարդը այդ արհավիրքի մեջ:

Ապրում է:

Անհամատարած է: Բայց ապրում է, ուտում, քնում, սիրում, աշխատում է, մտածում շատ ու շատ բաներէ մասին, որոնք ամենևին չեն կապակցվում մահվան հետ: Համառական է, հոգու խորքում նա պատմ է ճնշող ծանրութեյուն, բայց տանում է այն, առանց կռանալու, առանց վհատվելու:

Ճաշխատական տեսրի բուռն շրջանում «իմ» դեռատարեկանը տարավ ինձ Բրանիկ: Հանիստան երեկոն տոպրված էր յրեներեի և ծաղկաթաղ ակացիաների անուշ բուրմով: Կիրակի էր: Տրամվայի վերջին կայանը տանող խճուղին չէր տեղատրում պրոտանքից քալած վերադարձող մարդկանց արագընթաց հեղեղը: Նրանք ադմկում էին, վխարխ էին, երանութեյամբ խանչացած արևից, շրից, սրտածների դրկախառնութեյունից: Նրանց դեմքերի վրա ես չտեսա մահը, որն ամեն վայրկյան դարանակալ հսկում է նրանց վրա, ընտրելով նորանոր զոհեր: Սահեց ճաղարներ, նրանք վխտում և ցատկոտում էին, չարաճճի և ծիծաղաշարժ: Սահեց ճաղարներ: Բռնեց և դուրս քաշեց նրանցից մեկին, — մնացածները կհա-

վաթսուն երես դրկի, կուշ կգան անկյունում, խոկ մի տան հետ, տեսար, արդեն նորից սկսել են իրենց վտիվտուքը, նորից դեռ ու դեն են ընկնում և ուրախանում կյանքի վրա:

Բարձր արհիսանոցում աշխատից անչատած բանից մարդկային աղմկալի հեղեղն ինձ այնպես անուրախէր, որ սկզբում գուսունցա տեսնելով այդպիսի անհոգ երջանկութիւն:

Բայց ես անհրամարդի էի, բոլորովին անհրամարդի:

Չէ որ իմ տեսած կյանքը, վերջ ի վերջո, նուազնպիսին էր, ինչպես և մեզ մոտ, բանտում. կյանքը ծանր ճնշման տակ, կյա՛նք որ չունում են խեղդել և ոչնչացնել մի տեղում, խոկ նա հարյուրավոր ծիլեր է տրձակում մի այլ տեղ, կյա՛նք, որ պրեղ է մահից: Էլ ի՞նչ գառն բան կա դրանում:

Ես մի՞թե մենք, կամերանների բնակիչներս, որ ապրում ենք որպես մահվան անմիջական հարևաններ, ուրիշ իմաստի՞ն ենք չինված:

Երբեմն պատահում էր, որ հարցաքննութեան գնալիս պահակները քիչ թե

չաո հանդարտ էին պահում իրենց: Փոքրիկ պատուհանից ես տեսնում էի վոլոցնեըը, ցուցափեղկերը, կանանց: Մի անդամ ասացի, արի՛ բախտ փոց անեմ. եթե ճամփին տեսնեմ 9 դույզ սիրունիկ ոտներ, ապա հարցաքննությունից կենդանի կմնաըդառնամ: Ել հաշվում էի, պնդում, համեմատում, ուշադրությամբ ուսումնասիրում ոտների դծերը, հավանում էի և չէի հավանում, անվեզծ ոլորությամբ և բոլորովին էլ ոչ այն պատճառով, թե դրանից է կախված իմ կյանքը:

Սակայրար ուշ էի վերադառնում կամերա: Պեշեկ հայրիկը արդեն սկսում էր հուզվել, երկյուղ կրելով, որ բոլորովին չեմ վերադառնա: Նա դրկում էր ինձ, ես կարճ պատմում էի վերջին նորությունները, հարդրդում, թե էլի ոմն են եղել դնդակահարել, հետո ախորժակով ուտում էինք անոանելի չոր բանջարեղենից բաղկացած ընթրիքը, ձիլ. տալիս մի ուրախ երգ կամ թե շշմելու աոիճան կատարապես զառ էինք խաղում: Այն էլ հենց երեկոյան այն ժամերին, երբ ամեն րոպե մեր կամերայի դուռը կարող

էր բացվել և մոհմանդ պատվիրակը կարող էր մեզնից մեկնումեկին հրամայել.

— Ձած իջի՛ր, իրեղավ, դե՛ շուտ:

Բայց մեզ չէին կանչում: Մենք ոչչ մնայինք այդ զարհուրելի ժամանակը: Այժմ, մտաբերելով այդ օրերը, մենք ինքներս զարմանում ենք մեզ վրա: Ի՞նչ ապշեցուցիչ ձևով է կառուցված մարդը, երբ նա կարողանում է ամեն ամենից անտանելին:

Այդ րոպեները, հարկավ, չէին կարող մեր մեջ չթողնել անջնջելի հետքեր: Համանարար այդ րոպեը պահպանվում է ուղեղի որևէ ծալքերից մեկում, ինչպես վաթսունամյա կինոժապավենը, որը կարող կատարի որևէ պահի բացվել խակական կյանքի օրերից մեկում, եթե մենք ոչչ մնայինք մինչև այդ օրը: Բայց դուք մենք կտեսնենք էկրանի վրա, ամբողջովին կանացած, հակայական մի դերեզմանոց, ուր ցանված են թանկագին սերմեր:

Թանկագին սերմեր, որոնք պիտի ծլեն:

ԳԼՈՒԽ VI

ՄԱՐԴԻԿ ԵՎ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐՆԵՐ II

(Պատկերաց)

Բանուն երկու կյանք է վարում: Մեկն անցնում է վառ կամերաներում, խնամքով մեկուսացված ամբողջ աշխարհից և այնուամենայնիվ կապված նրա հետ ամենաուրտ կապով, որքան այլ վերաբերում է քաղաքական կալանավորներին: Մյուսն ընթանում է կամերաներից դուրս, երկար միջանցքներում, նեղ կամախաղի մեջ. դա ինքն իր մեջ պարփակված մի աշխարհ է, սրկված պաշտոնական պզեստի մեջ, ավելի մեկուսացված քան այն, որը վակված է կամերաներում, — բաղում մարմոնեաններ և փոքրաթիվ մարդկային էակների աշխարհը: Նրա մասին հենց ուզում եմ պատմել:

Այդ աշխատին ունի իր օրենքները և իր պատմությունը: Այստեղ ես չէի կարող ճանաչել այն ամենը խորությամբ: Ես կփոխանցի միայն դեպի դարձած դեկորացիան, միայն նրա մեկերեսը, արտաքուստ ամրողջական և հաստատուն, որը երկաթե լծով ճգմում է կամերաների բնակիչներին: Այստեղ էր մի տարի, նույնիսկ կես տարի առաջ: Այժմ մակերեսությը ակոսված է ճեղքերով, իսկ ճեղքերից երևում են դեմքեր — տղամարդ, մատաղնջ, ծխծաղելի, մի խոռքով ամենատյպային, բայց միշտ էությունն արտահայտող դեմքեր: Ճնշման ուժիմը դրշմ դրել է այդ մոայլ աշխատի բնակիչների վրա ես, ցցուն դարձնելով այն, ինչ հագիվ-հազ փոքր ինչ լուսավոր է ընդհանուր ֆոնից: Ամանք հագիվ նկատելի են, ուրիշները, մանիկ ծաղիկներ, նորեցան դեպքում, ավելի են աչքի զարկում. և նրանց մեջ կան զանազան տիպեր: Կարելի է դանել մինչև անգամ խակական մարդիկ: Ուրիշներին օգնելու համար նրանք չեն ապաում, մինչև իրենք բնկնեն ապատի մեջ:

Բանտը ուրախ հիմնարկներից չէ:

Բայց կամերանների դուռը աշխարհն ա-վելի մոտ է, քան կամերաներում: Կամերաներում ապրում է կոլեկտիվը, և ինչպիսի՛ կոլեկտիվ: Այդպիսիները առաջանում են ռազմաճակատում, երբ մարդկանց ապրումում է միշտական վտանգ, երբ այսօր ու կյանքը վրկում է ընկերդ, նա վաղը դու ես վրկում նրա կյանքը: Գոյություն ունեցող ռեժիմում պերմանոցի բանտապահների միջև բարեկամություն չի կարող լինել: Դա վերանում է: Նրանք ապրում են դավաճանության, լրտեսության, մատնությունների մթնոլորտում, յուրաքանչյուրը զգուշանում է իր պաշտոնակիցներից, որոնց պաշտոնապես կոչում է «կամարադ». նրանցից խուսափելով, որոնք չեն կարող և չեն ուզում ապրել առանց բարեկամների, փնտրում են նրանց... կամերաներում:

Մենք երկար ժամանակ չգիտեինք բանտապահների անունները: Բայց դա նշանակություն չուներ: Մեր մեջ մենք նրանց կոչում էինք այն մականուններով, որ տվել էինք նրանց մենք կամ մեր նախորդները և որոնք միշտ վոխանցվում են

ժառանգաբար: Մի քանիսը նույնքան մականուն ունեն, որքան կամերա կա բանտում. դրանք շոր պաշտոնյաներ են «ոչ ա՛յս է, ոչ ա՛յն» — այստեղ նա ճաշին մի բան ավելի կուտ, մյուս տեղը կհատցնի վզակոթին. և ա՛յս, և ա՛յն — պատահական փաստեր, բայց և այնպես նրանք երկար մնում են կամերայի հիշողության մեջ և առեղծում են միակրոմանի պատկերացում և միակրոմանի մականուն: Ոմանք առանում են միանման մականուն բոլոր կամերաններում: Դրանց մոտ բնավորությունը ցայտուն է արտահայտված: Ա՛յս է կամ ա՛յն: Լավ կամ վատ կողմը:

«Սամարացին»[1])

Բարձրահասակ, հասա մի մարդ, խոսում է բարակ ձենով. «Ս—Ս ուզեր-վխա» Ռեյսը, պերցյական պահակ ֆյոլենից: Ինչպես բոլոր ուսուցիչները զերմա-

---

[1]) Սամարացին—պիսյան նղբայր, առնուտար, (ծագել է պիսիրա սամարացուն վերաբերող ավետարանի առակից): (Ծանոթ. խմբ.):

նական դպրոցներում, անցել է առաջին օգնության կուրս և երբեմն վոխարինում է բանտային բուժակին: Նա առաջին բանտապահն էր, որի հետ պատել ծանոթացա: Նա էր, որ ինձ քարշ ավեց կամերա, նայեց վերքերը, կոմպրեսներ դրավ: Գուցե և երբ նա վրիժեց իմ կյանքը: Ինչին էր արտահայտվել դրանում. մա՞րդը, թե առնխտրական կուրսերը: Չգիտեմ: Բայց նրա մեջ արտահայտվում էր մերկապարանոց նայիլատը, երբ նա չարտառ ու վշտաբր էր անում հրեա կալանավորների առաջներն ու սոխրում էր կուլ տալ լինքը պատ ատ կամ շաքարավազ որպես ունկվերատոր մինչ բոլոր հիվանդությունների դեմ:

«Զաղացպանը»

Բարեխրատ, շատախոս մի տղա, բուդիմիկի գարնջրատրծարանի տայրպանը, Ֆարխան անունով: Նա կամերա էր մանում բոլոր ժուլերը երեսին, ուսելիք էր բերում կալանավորներին և երբեք չէր կռվում: Դժվար էր հավատալ, որ նա ժամերով կանգնում է դռան եռեռամ, ա-

կանչ դնելով կայանավորների խոսակցությանը և մեծավորներին հացնում ամենաչնչին մանրուքները:

Կակլատը

Նույնպես բանվոր և նույնպես բնակչություն պետականի պարբերատուծարանից: Այստեղ շատ կան դերմանացի բանվորներ Սաքսեաններից: «Բանն այն չէ, թե ավյալ մոմենտում ինչի մեջ է տեսնում իր նպատակն առանձին պրոլետարը կամ նույնիսկ ամբողջ պրոլետարիատը, — պրել է մի անգամ Մարքսը: — Բանն այն է, թե ինչ է պրոլետարիատը և թե նա, իր այդ կեցության համապատասխան, պատմական կանտրեն ինչ է հարկադրված անելու»: Այստեղացիները իրոք ոչինչ չզիտեն իրենց պատակարգի անելիքների մասին: Պոկված նրանից, հակադրված նրան, նրանք գտնվում են օբյեկտիվորեն կախված են օդում և հավանաբար պիտի կախվեն նաև բառիս բուն ստուգի իմաստով:

Նա եկել է դեպի նպիտակը ավելի հեշտ կյանք ունենալու համար: Բանն

ավելի բարդ դուրս եկավ, քան նա ենթադրում էր: Այն ժամանակ նա մոռացավ ծխածաղը: Նա գրազը դրել էր նացիզմի վրա: Պարզվեց, որ գրազը դրել է սատկած ձիու վրա: Այն ժամանակ նա կորցրեց ինքնատպարծությունը: Գիշերները վատուկ կոշիկներով անցուդարձ անելով մի-ջանցքներում, նա իր սխալը խոհերի հետքերը թողնում էր փոշոտ լուսամատնիների վրա.

— Ամեն ինչ անցավ, — բանաստեղծորեն գրում էր նա մատներով և խորհում ինքնատպանության մասին:

Ցերեկը նրանից բաժին էր հասնում թե՛ կատանոմորնեերին, թե՛ ծառայակից-ներին, նա բղավում էր, ճչում խզված ձայնով, որպեսզի այնքան էլ սոսկալի չլինի:

Ո Խ ս ս լ ե ր ը

Բարակ, երկար, կոպիտ բաստի, նա քչերից մեկն էր, որ ընդունակ է անկեղծորեն ծխծախել: Նա սեքսուալորեն բանվոր է Յարմանեցկից: Գալիս է կամերա և ժամերով վիճում:

— Ինչպե՛ս հասա մինչև այստեղ: Տաս տարի չէի աշխատում մարդամարդի: Իսկ չարաճճիական քսան կրոնով ընտանիք պահել, — ինքդ հասկանում ես, — մեծ ինչ կյանք է դա: Ել ահա դալիս են ուսում. մենք քեզ աշխատանք կտանք, եկ մեզ մոտ: Ես էլ գնացի: Դե՛ ինչ, աշխատանք տվին: Ինձ և մնացած բոլորին: Կուշտ ես՝ դլխով վրա կատար կա: Կարելի է ապրել: Սոցիալի՞զմ: Բարի՛, բայց չկա: Ես, իհարկե, ամեն ինչ այլ կերպ էի պատկերացնում: Բայց այսպես դոնե ավելի լավ է, քան առաջ:

— Ի՞նչ, պատերազմո՞ւմ: Ես պատերազմ չէի ուզում: Ես չէի ուզում, որ մարդիկ մեռնեն: Ես մյուսի ինքս ուզում եմ ապրել:

— Ես նրանց օգնում եմ: Էլ ի՞նչ է մնում ինձ անելու: Մի՞թե ես այստեղ գրեթե մեկին նեղացնում եմ: Կգնամ-կբան ուրիշները, ինձնից ավելի վատթար: Սրանով ես ոչ ոքի չե՞մ օգնում: Դե ինչ, պատերազմը վերջանա, կվերադառնամ գործարան...

— Ձո կարծիքո՞վ, ով է չահելու պատերազմը: Ո՞չ մեկը: Ուրեմն դո՞ւք: Իսկ ի՞նչ կլինի մեր բանը:

— Վե՞րջ: Ախա՛ս, ես կարծում էի, ուրիշ կերպ կվերջանա, — և նա հեռանում է կամերայից, քարշ տալով իր երկար ոտները:

Կես ժամից վերադառնում է և հարց տալիս, թե երբ ինչպես է ամեն ինչ կատարվում Սոֆեատկան Մխիթյան մեջ:

«Իբը»

Մի անգամ ուսմաստյան մենք նեղ-բևում, Պանկրացի գլխավոր միջանցքում տպատում էինք, որ մեզ ուղարկեն Պետհեկ պաշտոնը հարցաքննության: Մեզ միշտ կանդնեցնում էին երեսը դեպի պատը, որպեսզի չտեսնեինք, թե ինչ է կատարվում հետևում: Հանկարծ մեր թիկունքում հնչեց անծանոթ մի ձայն.

— Ոչինչ չեմ ուզում տեսնել, ոչինչ չեմ ուզում լսել: Դուք ինձ չի՛ք ճանաչում, բայց կճանաչեք:

Ծիծաղս եկավ: Այսպես տիրոջ խոսքն և անմխա մուշտրայի պատմածներում «Շվեյկի» մասին օրեր-երեսանոտ Դուբի խոսքերը շատ տեղին էին: Բայց մինչև

այժմ ոչ ոք միտք չէր տրել պատասխանել դրանք և լուռ սպասում էին: Ավելի վտանգավոր հարևանից բոլորը կարող էին ծեծ ստանալ և դժբախտության սխալից, հասկացնել տալով, որ լավ կլիներ դա տալած է լինելուն: Դա պատիժ չէր: Ամենևին ոչ:

Այդ խոսքերն ասողը ճգնավանքի մի պարտք էր, հանուրդ Հաճատով, որ դարձյալ անգամ չուներ Ելիկի մասին: Այդ պարտքը կատարում էր օրեր-ևեթ անհատ Դուբին, որովհետև ոչով պղպակվել էր նրան: Այդ մարդուկի անունը վիտան էր, մի ժամանակ ծառայել էր հեծելակային բանակում որպես վոխֆելդֆեբել: Պարտքը ճիշտ էր առում: Մենք իրոք նրան ճանաչեցինք և նրա մասին խոսում էինք միայն անտրուշ դեպանոնով, որպես առարկայի. «իքը»: Պետք է խոստովանել, մեր երևակայությունը սպասվում էր, դիպուկ մականուն որոնելով պանկրացյան ռեժիմի անկյունաքարը կազմող դաժանության և մուշարայի, բթամտության և տգիտելության այդ խառնուրդի համար:

«Մինչև խոճկորի պոչը», — ասում է

չեխական առածը նման մանր և անաւարծ կարիերիստների մասին. դա խափում է նրանց ամենապատրաստ տեղին: Մարդարքան հոգով չնչին պետք է լինի, որպեսզի տանջվի հասակի կարճության պատճառով: Իսկ վխտանն այրվում ու խորովում է ու դրա համար վրեժխնդիր է լինում բոլորից, ովքեր բարձր են իրենից ֆիզիկապես կամ հոգեպես, այսինքն կատարելապես ամեն ինչից և բոլորից:

Նա ոչ ոքի չի ծեծում: Զախրպանդ վախկոտ է դրա համար: Դրա փոխարեն նա լրտեսում է: Քանի՛ կալանավորներ իրենց առողջությամբ և կյանքով են վճարել Վխտանի մատնությունների պատճառով, — չէ՞ որ մինեանը չէ, թե ինչ բնութագրով են ուղարկում քեզ Պանկրացից համակենտրոնացման ճամբարը, և արդյոք կուղարկե՞ն առհասարակ:

Նա շատ ծիծաղելի է: Երբ մենակ է միջանցքում, ներկայանում է հանդիսավոր և մեծախարխ ու ինքն իրեն երևակայում ըստ ամենայնի նշանավոր անձ: Բայց հենց որ պատահում է մեկին, իսկույն պահանջ է զգում իր հասակն ընկարագնել: Եթե նա ձեզ մի բան է հարցնում,

անպատման նստում է ճամփի վրա և այդ անհարմար դիրքում ընդունակ է նստել մի ամբողջ ժամ միայն նրա համար, որ մի ամբողջ գլխով բարձր լինի ձեղնից: Եթե նա ներկա է գտնվում ասիրելու ժամանակ, ապա կանգնում է աստիճանի վրա կամ թե բարձրանում նստարանին և բարբառում իր մշտական՝

— Ոչինչ չեմ ուզում անելու, ոչինչ չեմ ուզում լսել: Դուք ինձ չե՛ք ճանաչում...

Ստամոսյան պրոտոնքի ժամանակ նա ճեմում է մարզադեմի վրա, որով նրա հասակը բարձրանում է տաս սանտիմետրով: Կամերա է մտնում փքված, ինչպես արքայական տոհմի շառավիղ և իսկույն բարձրանում տարեսեռի վրա, որպեսզի առուգումը կատարի վերևի յարուսից:

Նա շատ ծիծաղելի է, բայց որպես իշխանուհի յամբ օժտված ամեն մի տրխմար, որից կախված է մարդկային կյանքը, նա բացի այդ, շատ վտանգավոր է նաև: Իր սահմանափակության նա ընդունակ է յուն ուղտ դարձնել: Նա ոչինչ չդիտե, բացի պահապան շան պարտականությունից, ուստի և հրահանգված կար-

դուխանսկից եղած ամեն մի, նույնիսկ աննշան չեզման մեջ նա տեսնում է ինչ-որ արտասովոր կարևոր բան, համոզված իր մխիթարի կարևորության:
Նա հետաքրքրություններ և հանգստություններ ամամանված կարգապահության դեմ, որտեղի հանդիսա քին ոչ մի մարդ, թե ինքն էլ ոչ մի բան նշանակում է: Իսկ ո՞վ է առաքելու, որքան ճշմարտություն կա նրա զեկույցներում:

Ամեռացը

Հոլմի հրան, բուժ դեմք, անխոնա հայացքը — Գրասի[1] կենդանի ծաղրանկարներից մեկը, որոնք պատկերում են նոյեմբերյան «տերության»: Նա եղել է կով կիթող Լիսովի ամամանների մոտ, բայց ինչքան էլ աշխատասեր լինի, հետևյալ կենդանին նրա միտ չի դրծել ոչ մի ազնվացնող ազդեցություն: Մեծավորների աչքում նա համարվում է «գերմանական առաքինությունների» մարմնացում. նա

---

1 Գեորգ Գրոսս- գերմանացի ծաղրանկարիչ (Մանոթ. խմբ.):

վճռական է, հատուցումը, անկաշառ (բերից մեկն է, որ միջանգամտանների ուսուցիչ էի կոչում) բայց...

Ինչ որ վերմանոցի դիտանական, շեմ հիշում, ով, մի ժամանակ հետազոտել է կենդանիների համագականությունը, հաշվելով այն «բառերը» որ նրանք ընդունակ են հասկանալու: Ըստ որում կարծեմ, պետք է, որ ամենամեծ համագականությանը անասունն կառուն է, որը կարող է հասկանալ մինչև 128 «բառ»: Այսպես ուրեմն նա հանճար է համեմատած Սմեռանի հետ, որի բերանից Պանկրացի բանը լսել է միայն չորս բառ.

— Pass bloss auf, Mensch! [1]

Նա սոխակած էր լինում շարժել երկու-երեք անգամ հանձնել հերթապահությունը և, ամեն անգամ նա սարսափելի վնչում էր, և ոչնամանալով զրծը անպատճան վատ էր վերջանում: Մի անգամ բանտի վերատեսուչը բարկացավ նրա վրա այն բանի համար, որ պատուհանները փակ են, և հրամայեց բանալ: Մայլերը մի պահ չիմիտությունից երեսից

[1] Մի կողմ քաշվի՛ր, մարդ (գերմ.):

իր կարճ ոտքերի վրա, բուժ հայացքը սևեռած գետնին, շրթունքները ղրաձղոր-բեն ծամածռելին, գոռը ճղնելով կրկնել այն, ինչ լսել էին ականջները... և հանկարծ յեռը մոնչաց չչակի նման... բոլոր մկնդքներում սրբեց չվոթ և խառնակութեան, ոչ ոք ոչինչ հկարողացավ հասկանալ և պատուհաններն այնպես էլ փակ մնացին, խակ պատմմամբ Սմեառնակ ճանկն ընկած երկու կապանավորի քթից պրտան եկավ: Ելքը գտնված էր:

Սոխորական ելքը: Ծեծել, ծեծել ամեն գնդքում, խակ ելնե հարկավոր է, — ասա և ոտանել, — այլ նա հակառակ էր: Եվ մխայն այլ: Մի անդամ նա մտավ բնդհանուր կամերան և խրեց կապանավորներից մեկին. կապանավորը, լինելով հիվանդ մարդ, ընկավ հատակին չդաւթյան մեջ, բայց մյուսները պետք է պահեին ու բարձրանային համաչափ նրա չդաւմաններին, մինչև որ հիվանդը հանդարտվեց: Խակ Սմեառնաը, ձեռքերը հենած կողքերին ապուշային ժպտով, դոհունակութեամբ դիտում և ուրախանում էր. ինչ հայոց վճռեց բուն կացութեանը:

Պրեմիտիվ էակ, որը այն բոլորից, ինչ նրան տվարբերել էին, հիշում էր միայն մի բան. կարելի է ծեծել:

Բայց և այնպես նուենիկ այդպիսի մի տարածքի մեջ ինչ-որ բան բեկվեց: Այդ տեղի ունեցավ մոտավորապես մի ամիս առաջ: Բանտի պրատեկցիայում եկուսով նստել էին՝ Սմեռոնը և կ–ն: կ–ն պատմում էր քաղաքական դրության մասին: Շատ երկար հարկ եղավ խոսել, մինչև որ Սմեռոնը թեկուզ մի վարկ սկսեց դրան ընկնել հարցի վերաբերյալ: Նա վեր կացավ, բացեց պրատեկցիայի դուռը, ուշադիր գննեց միջանցքը. ամենուրեք լուծյուն, պիշեր, բանտը քնած է: Փակեց և խնամքով կողպեց դուռը, հետո դանդաղ ընկավ աթոռին.

— Այդպե՞ս, կարծո՞ւմ ես...

Գլուխը հենեց ձեռքերին: Հուժկու մարմնի մեջ ապրող տխեղծ հոգու վրա ճնշում էր անասելի ծանրություն: Նա երկար նստեց այդ դիրքով: Հետո բարձրացրեց գլուխը և ասաց ընկճված.

— Պետք է որ այդպես լինի: Մենք չենք չահի...

Արդեն մի ամիս է, ինչ Պանկրացը չի

յառ Սմեռնոի ռադիոչուն գոտիոտը: Եվ նոր կարոտմունքը չդևաւն, ինչքան ծանր է նրա ձեռքը:

— — — —

նա արդեն վարժ է և արդեն նախընտրական ագիտատոր էր մասնագետ ծառայությունների համար ստացել է հիմնական պաշտոնը: Նա կառչում է դրանից բոլոր ուժերով ու երևան բերելով լիակատար անզգայություն, չի խնայում ոչ ոքի. ո՛չ կուսակիցներին, ո՛չ ծառայողներին, ո՛չ մանուկներին, ո՛չ ծերերին: Պանկրացի նպատակները մոտիկ չեն միմյանց հետ, բայց Սոտրան այս կողմից դերասանցում է բոլորին: Միակ մարդը, որին նա լուռ երևույթին դնահատում է և մյուսներից ավելի համակրանքն է արժանացնում արույցի, — բանաստեղծ բուժակ, ասիկանական Ֆերդֆերել Վայանեն է: Բայց, կարծես, Վայանեը վոխադարձ սեր չի տածում դեպի նա:

Նա սեանում է միայն երեն: Հանուն անձնական օգտի, նա ձեռք է բերել իր պաշտոնը, իր անձնական օգտի համար նա համաձայնում կռնա նպատակին միևչև վերջին բոպեն: Թեպետ, միայն նա չի մտածում փրկության ոչնչ ելքի մասին: Նա հասկանում է, որ ելք չկա: Նպատակի անկումը նշանակում է և իր անկումը, իր բարեբախտության վերջը, իր հոյակապ

բնակարանի և փաթեթատուփ տեսքի վերջը (ի մեջի այլոց, նա բնավ չի խորշում ստահակաժի ենթարկիվածք չեխերի հպատակությից):

Վերջ: Ա.յո՛:

Բանտային բուժակը

Ոստիկանական ֆելդֆեբել Վայսները յուրատեսակ մարդուկ է: Երեսն կարող է թվալ, որ Պանկրացում նա իր տեղում չէ, իսկ երեսն էլ անհնար է պատկերացնել Պանկրացը առանց նրան: Եթե Վայսները ղեղարանում չէ, նա մանր և անհաստատ քայլերով անցնում է միջանցքներով, խոսում ինքն իր հետ և անընդհատ նայում շուրջը: Նա նման է բանտի պատահական այցելուի, որը դանդաղում է այստեղից տանել որքան կարելի է շատ տպավորություններ: Բայց նա դեռ նաև արագ և անլսելի կերպով բանտային մտցնել փականքի մեջ և բանալ կամերայի դուռը, որպես ամենախնդիրան բանտապահ: Նրան հատուկ է մի տեսակ չար հումոր, որը ծուլատրում է

նրան ասել բաներ, լի թաքուն իմաստով, և այն էլ այնպես, որ չես կարող բանել նրան խոսքով: Նա դիտե մտենալ մարդկանց, բայց երբեն մտենալ ոչ ոքի թույլ չի տալիս: Նա չի մատնում, թեև շատ բան է նկատում: Մոնում է ծխով լի կամերան: Ադմկալի վեր է քաշում քիթը.

— Հըմ,— և չպատասխանում է,— ծխելը կամերաններում,— և էլի մի անգամ չըպատասխանում է,— խստիվ արգելված է:

Բայց մեծամտրներին ոչինչ չի պեկուցում: Դժբախտ մարդու կնճռոտած դեմքը ոնի միշտ, կարծես թե մի թաքուն վիշտ տանջում է նրան: Նա բանտահայտրեն ոչ մի բնդհանուր բան չի ուզում ունենալ նախկինան ռեժիմի հետ, որին ծառայում է և որի պահերին նա ամեն օր ժըղկական օգնություն է ցույց տալիս: Նա չի համաձայնում այդ ռեժիմին և նրա երկարակեցությանը, չէր համաձայնում և առաջ: Դրա համար էլ բրեսալիից ընտանիքը չի թերել Պրագա, թեև զերմանացիներից քչերը աւելի բայց կթողնեին ամբողջ անով ապրելու օկուպացված երկրի հաշվին:

Միաժամանակ նա ընդհանուր ոչինչ չունի և այն մարդկանց հետ, որոնք

պայքար են մղում «նոր կարգի» դեմ. նա օտար է նրանց:

Նա ինձ բաժակ վոտքաջան և բարեխիղճ: Այդպես է վարվում պրեմիե մինչ և կարող է բնդհմանալ հարցաքննության ուղարկելու չարչարանքներից չափազանց թուլացած կալանավորի: Շնորհակալ է, որ արվում է խնդրը հանդուրժողների համար: Բայց երբեմն նա օգնել ցույց չի տալիս այնպես, որ դա կատարեալս անհրաժեշտ է: Համոզված վախից:

Քաղքենի է, մենակ, թե՛ նեղսիրտ և թե՛ ագահ հանդես վախով բռնված: Նա երբ է որոնում: Եվ չի գտնում: Ան նա չէ: Այլ յոկ մինչև թակարդի մեջ:

Թակարդ, որից դուրս չի գրծնի:

«Ֆյիցիկ»[1]

Սա առակ մարխանա չէ: Բայց մարդ էլ չէ: Միջին մի բան: Նա չի հասկանում, որ կարող էր մարդ դառնալ:

Ճիշտն ասած, այդպիսիք այսօրեղ եր-

---

[1] Ճարպիկ (գերմ.):

կան են: Սովորական մարդիկ են դրանք, սկզբում ցնցված այն տպավորություններից, որոնց մեջ ընկել էին, նրանք կարծես համբերել էին, հետո սաստիկ ցանկություն ունեցան դուրս պրծնելու այստեղից: Բայց նրանք ինքնուրույն չեն և դրա համար էլ ամեն չուռա բնազդորեն, քան պետականորեն, որոնում են պաշտպանություն և նեցուկ ճանապարհի վրա. նրանք օգնում են մեզ, որովհետև օգնության են սպասում մեզնից:

Այդ երեսուն Պանկրացի բոլոր դերմանուցիներից միայն են, որ եղել են ապստամբության: Այս նրանք:

Հանուսեբը — Ջնայցի դերձակ, վերջերս է վերադարձել Արևելյան ապստամբությունից, դիտավորյալ ցրտահար անելով իր ոտքերը: «Պատերազմը մարդուն պետք չէ, — փոքր ինչ չվեհյակավարի վիճաբանում է նա, — ես այնտեղ անելիք չունեմ»:

Հեֆելը — ուրախ կոշկակար Բատֆրանկայից, մասնակցել է Ֆրանսիայի արշավանքին և թողել գինվորական ծառայություն, թեև նրան խոստացել էին

աստիճանի բարձրացում: «Ի՛, Scheisse! — գիբի՛լ» — ասել էր նա և ձեռքը թափ տալ, ինչպես այժմ ամեն օր թափ է տալիս բոլոր անախորժությունների, որ նրա մոտ քիչ չեն:

Երկուսն էլ միանման բախտ ունեն և միանման տրամադրություններ, բայց Հեֆելն ավելի համարձակ է և ավելի նպատակասլաց: Գրեթե բոլոր կամերաներում նրան անվանում են «Ֆլինկ»:

Նրա հերթապահության ժամանակ կամերաներում հանդիստ է տիրում: Սրա՛, ինչ ուզում ես: Եթե հայհոյելու լինի, ապա աչքերը կկոցելով կհասկացնի թե հայհոյանքը քեզ չի վերաբերում, այլ պարզապես կամեցել է համոզել ներքևում նստած մեծամտոններին իր խաղաթյան մասին: Սակայն, նա դուր է չանք թափում, մեծամտոնները նրան չեն հավատում, և չարաճճի չի անցնում, որ նա ուժեր չբռնանա:

— Ի՛, Scheisse! — թափ է տալիս ձեռքը և շարունակում է լրն անել: Երբ ընդհանրապես նա ավելի շուտ թեթևամիտ մարդկատար է, քան բանտապան: Նրան կարելի է բռնել կամերայում կալանա-

վորների հետ դրամով «ղումար» խաղալիս: Երբեմն նա կալանավորներին ղուրս է բերում միջանցք և կամերայում «խուզարկություն» անում: Խուզարկությունը երկարաձգվում է: Եթե ղուք հարցասիրություններից մղված ներս նայեք, կտեսնեք, որ նստած է սեղանի մոտ ղլուխը հենած ձեռքերին: Ինած է, քնած է պինդ և հանգիստ. այդպես ավելի հեշտ է պատվել մեծամորներից, որովհետև կալանավորները միջանցքում հավում են և ինախատգուշացնեն սպասնացող վտանգի մասին: Իսկ քնել ակամա պետի ուզենար, քանի որ ատատ ժամերին քունն աչքին չէր գալիս. կա մի ապջիկ, որից լավը չես գտնի...

Կհատիր արդյոք նացիզմը:

— Է, Scheisse!: Ախար այդպիսի բարդանը կղիմանա՞:

Նա իրեն նացիստների չարքին չի դասում: Թեկուզ դրա համար նա արժանի է ուշադրության: Դեռ ավելին, նա չի ուզում լինել նրանց հետ: Եվ նրանց հետ չէ: Պետք է մի երկա՞ղ հանձնել մյուս բաժանմունքը: Հույսը ղրեք «Ֆլինկի» վրա: Պետք է մի բա՞ն հատուցել ապատ

մնացողներին: Խնդրեցե՛ք «Ֆլիննկլին»: Անհրաժե՞շտ է մեկի հետ խոսել երես առ երես, աչքակցել առաջնորդելն և այլ կերպով ձախողությունից վրկել նրա մարդկանց: «Ֆլիննկը» ձեզ կտանի նրա կամարան և կհակի չարտաճճի առաքել, ուրախանալով իր հաջող արարքի համար: Հաճախ հարկ է լինում նրան զգուշացնել առարեցնել: Նա չի հասկանում վտանգը: Չի գիտակցում իր արած ոչ նշանակությունը: Դա օգնում է նրան ավելին անելու: Բայց դա խանգարում է նրա աճմանը:

Դեռևս մարդ չէ: Բայց և այնպես անցնում է դեպի մարդը:

«կռիվը»

Այդ տեղի ունեցավ մի անգամ երեկոյան, պաշարողական դրության ժամանակ: Իսահականի տարտղնած հանկիչը, նեղ թողնելով ինձ կամերա, խուզարկեց պրպտաննեբս ձևի համար մխայն:

Կամացուկ հարցրեց.

— Ինչպե՞ս են ձեր գործերը:

— Զդիտեմ: Ասացին, որ վաղը դընդակահարում են:

— Դա ձեզ վախեցրե՞ց:

— Ես դրան պատրաստ եմ:

Սոմորականն ժեստով չոշափեց իմ պկջնակի վերքերը:

— Հնարավոր է, որ այդպես էլ կանեն: Գուցե, ոչ վաղը, ավելի ուշ, գուցե և առհասարակ ոչինչ էլ լինի... բայց այսպիսի ժամանակ... ավելի լավ է պատրաստ լինել...

Եվ մի պահ լռեց:

— Գուցե... Ձե՞ք ուզում որևէ բան հաղորդել ձեր մնացողներին: Կամ թե գրել որևէ բան: Պետք կգա, եթե ոչ այժմ, դոնե ապագային. ինչպե՛ս ընկած այստեղ, ձեզ չի՞ մտանել արդյոք որևէ մեկը, ով ինչպե՞ս է դիմացել... Որպեսզի ձեզ հետ չկորչի այն, ինչ գիտեք...

Ուզո՞ւմ եմ գրել արդյոք: Նա կռահել էր իմ ամենաթաքուստ ցանկությունը:

Մի րոպե անց նա թուղթ ու մատիտ բերեց: Ես խնամքով թաքցրի գրանք, որպեսզի խուզարկության ժամանակ չգտնեն: Եվ հետո... ձեռք չտվի գրանց..

Ախտ լավ է, եթե կարելի է վատա-
հել: Ախտ լավ է, այլևևի ժամանակ
մեռած տան մեջ, ձերբակալությունից
մի քանի շաբաթ հետո, հանդիպել թըշ-
նամու տարազով մի մարդու, որից հայ-
հոյանքից և ծեծից զատ ոչինչ չես սպա-
սում, որը ձեռք է մեկնում քեզ, որպեսզի
չփռես անհետ, որպեսզի օդնի քեզ ապա-
պային հանձնելու այն, ինչ դու տեսել
ես, մի ակնթարթի հարությունս տա քեզ
նրանց համար, ովքեր դեռ կապրեն քեզ-
նից հետո: Եվ այն էլ հիմա: Մինչանգ-
նեռում կանչում էին մահվան դատա-
պարտվածների ապրանունները, որոնց
հարյած էակներն էին հայհոյում էին, տարուվից սեղմվում էր
նրանց կոկորդը, ովքեր չէին կարող
ճչալ: Հենց այժմ, այսպիսի ժամանակ
վատահել չէր կարելի, դա չէր կարող
ճշմարտություն լինել, ծուռակ էր: Ինչ-
ախի՛ հանդստության տեր պետք է լինի
մարդ, որպեսզի այդպիսի մոմենտին ինք-
նաբերաբար ձեռք մեկնի քեզ: Եվ ինչպի-
սի՛ արիություն:

Անցավ մոտ մեկ ամիս: Պաշարողական դրությունը վերացավ, հայհոյանքը հանդարտվեց, ահավոր վայրկյաններըդարձան հիշողություն: Դարձյալ երեկո էր, դարձյալ վերադառնում էի հարցաքննությունից, և դարձյալ միևնույն հրավիրը կանգնած էր կամերայի առաջ:

— Կարծես, դուրս եք եկել դժվարություններից: Պետք է նեղանալ, — և նա նույնը ինձ փորձով հայացքով, — «չսայթաքեցի՞ք»:

Ես հասկացա հարցը: Դա խորապես վիրավորել էր ինձ: Բայց և համոզել ավելի, քան ուրիշ որևէ բան, այդ մարդու ազնվության մասին: Այդպես կարող էր հարցնել միայն նա, ով ներքուստ իրավունք ունի դրա համար: Այդ օրվանից սկսեցի վստահել նրան: Նա մեր մարդն էր:

Առաջին հայացքից՝ տարօրինակ դեմք է: Նա քայլում էր միջանցքներում մենակ, հանդարտ, ինքնամփոփ, զղուշ, սրատես: Ոչ ոք չէր լսել նրա հայհոյանքը: Ոչ ոք չէր տեսել, որ նա մեկնումեկին ծեծած լինի:

— Լսե՛ք ինձ, մի լավ հասցրեք ինձ

Սմեռոնոի ներկայությամբ, — խոստովել էր նրան հարևան կամերայից մի ընկեր, — թող գա՛նե մի անգամ տեսնել ձեզ գործի վրա:

Նա բացատրությամբ չարժել էր գլուխը.

— Հարկավոր չէ:

Ես երբեք չէի լսել, որ նա գերմանեբեն խոսի: Սմեն բանից երևում էր, որ նա մյուսների նման չէ: Թեև դժվար էր հասկանալ թե ինչու: Բանտապահներն էլ ինչ-որ անսովոր բան էին գլում, բայց չէին հասկանում բանի էությունը:

Նա երևում է սմենութեք, ուր գնաք է: Անդորրություն է բերում այնտեղ, ուր խաչաձև է բարձրանում, արտասվելի դեմ է այնտեղ, ուր մարդիկ կախել են գլուխները, կարդի է բերում կապը, եթե կտրված թելը վտանգ է սպառնում ապատնեցողներին: Նա չի թաղվում մանրուքների մեջ: Նա աշխատում է սխեմատիկ, և նրա աշխատանքը մեծ մաշտարի է:

Նա չի դարձել, այլ այդպիսին է եղել հենց սկզբից: Սմեն ինչ կշռադատելով, նա մտել է ծառայության նոյեանների մոտ:

Ապրիլի կալնոկն, մարտվացի չեխ հսկիչ, ծպտումով չեխական հին տոմսից, — խրեն ձևացրել է պերմանացի, որպեսզի հսկիչ պատնա Գրաղցե Կրալովի չեխական բանտում, իսկ հետո Գանկրացում: Ինչ չվրտովվեցին, համոնարար, բարեկամները և ծանոթները...

Չորս տարի անց պերմանացի բանտարեսը, բառնցքները վառ տալով նրա քթի առաջ, որշ ուշացումով սպառնացել էր.

— Ես ձեզնից դուրս կդչեմ չեխական ոդին:

Նա սխալվում էր: Այլ միայն չեխական ոդին չէր: Նա պետք է նրանից դուրս դչեր նաև մարդը: Մարդը, որ վիտակցաբար և հոժարակամ գնացել էր ուր անհրաժեշտ է, պայքարելու և պայքարին օգնելու համար: Եվ որին անընդհատ մոտը կոչել էր:

«Մերոնք»

Երբ 1943 թվի վերջերին տատնամեկի տատիկն նախաճաշին մեզ բերեին կա-

կատ՝ անհայտ ծագում ունեցող սև հեղուկի վոխարեն, մենք չալուի զարմանալինք այդպիսի հրաշքի վրա: Բանն այն է, որ առավոտյան մեր կամերայի դռան մոտ մի ակնթարթ երևաց և անցավ հեխական ատիկանուհյան մի համազգեստ:

Հանկարծ երևայ ու չքացավ: Այնցան սև անդրավարտիքներ երկարաճիտ կոշիկներով, բարձրացավ մուշ-կատոնդուն թևքով մի ձեռք և դուռը չրխկացրեց — տեսիլքն անհետացավ: Նա այնքան թռուցիկ էր, որ քառորդ ժամ անցավրեն մենք պատրաստ էինք ոչնչի չհամարյա:

Չեխական ատիկա՛ն Պանկրացում: Ինչ նշանակալից հետևություններ կարելի էր անել դրանից:

Մենք այդ արինք երկու ժամ անց: Կամերայի դուռը բացվեց, չեխ ատիկանական մի դլխարկ ներս խոթվեց, և ժպտից մինչև ականջները լայն բացած բերանից դուրս թռավ.

— Freistunde![1]

Այժմ արդեն չէինք կարող տարակու-

---

[1] Հանգիստ (գերմ.):

ան: Խեռատան գոլշ-կանաչապուն համապետանների մեջ միջանցքներում երևայել էին մի քանի մուգ-սևապուն բծեր, որոնք խիստ աչքի էին զարնում. չեխական ատիկանուԹյունը:

Ի՞նչ է կանխազուշակում սա: Ինչպե՞ս նրանք ցույց կտան իրենց: Ինչպես էլ որ ցույց տան, նրանց երևալու փաստն իսկ ամեն պարզ էր խոսում, քան բառերը: Ուրեմն ինչքա՞ն անհատուտս է ռեժիմը, եԹե հիտլերականները հարկադրված են լինում իրենց միակ նեցուկը հանդիսացող ոչնչացման ապարատի մեջ Թուլլ տալ հենց այն ազդուԹյան մարդկանց, որ նրանք ուզում են ոչնչացնել: Ուրեմն մարդկանց ինչ ահռելի պակաս պետք է զգացած լինեն, որ ստիպված են Թուլացնել իրենց վերջին ամրոցը՝ մի քանի երկրորդական կատարողներ զլուխնելու համար: Որքա՞ն ժամանակ նրանք մոտիր են դոյուԹյուն ունենալ:

Հարկավ, նրանք հատկապես կընտրեն մարդկանց, հնարավոր է, որ այդ մարդիկ ամեն վաՀԹար դուրս կգան զերմանացիներից, որոնց բՀոցրել է աովորուԹյունը և քայքայում է հաղԹանակին

չհամաձայնել, սակայն չեմ կարող ասել, որ դուք սխալ եք:

Այսպես ենք կշռադատում:

Բայց դրությունը շատ ավելի լուրջ է, քան մենք կարծում էինք առաջին պահերին: Բանն այն է, որ նոյեմբերյան ժամն այլևս չէր կարող ընդհատվել, և ո՞վքնից նա պետք է ընդհատվեր, մարդ չկար:

Փետրվարի տասնմեկին առաջին անգամ տեսանք չինական համազգեստներ:

Հաջորդ օրը սկսեցինք ծանոթանալ նաև մարդկանց հետ:

Նա եկավ, վերևից ներքև նայեց կամերան, չեմքի մոտ մոտծկոտ թրև եկավ, հետո, — չահել այծի նման, որը բառնի եռանդից թռչկոտում է մյուսից հորդոնների վրա, — հանկարծակի սիրտ արավ և ասաց.

— Դե՛, ո՞նց եք պահվե:

Մենք ծիծաղելով պատասխանեցինք նրան: Նա էլ ծիծաղեց, հետո չմոթվելով ասաց.

— Դուք մի՛ նեղանաք մեզանից: Լավ կլիներ մեզ ուրիշ տեղ ուղարկեին, իսկ ա՛յ բերել են այստեղ և պատվիրել

ձեզ վրա պատասխանատվություն անելու... Դե ի՞նչ անես... Ո՞վ գիտե... գուցե ատ է լավը...

Նա ուրախացավ, երբ լսեց, թե ինչ ենք մտածում մենք այդ մասին և կամեր-ման ինչպես կիմերտեերվի նրան: Մի խոս-քով մենք բարեկամներ գտածանք հենց առաջին րոպեից: Դա Վլտեին էր, պարզ, բարեսիրտ մի տղա, նա էր հենց, որ առանձին ուշադրություն երևացրել ու ջան-ցել էր մեր աչքի առաջ:

Երկրորդը, Թոմսոն, չեխական հին բանաստղծի խնկական տիպ է: Կոչտ-կո-պիս, բրտավոր, բայց լաւ էութեան բարի մարդ է: Այդպիսիներին մի ժամանակ բանաերում անմանում էին «քեռի»: Նա էր հաճախում իր գրութեան առանձնա-հատկութեունը, ընդհակառակը, նա խո-հուն սիրեց իրեն պահել ինչպես տանը և իր բոլոր խոսքերը համեմելով այն կա-տակներով, ոչ այնքան կարդ էր պահ-պանում, որքան խախտում էր այն. մի տեղ նա կամերտյում հայ կթաշխի, մյուս տեղ՝ ծխախոտ, մի այլ տեղ կսկսի անպ անել (միայն ոչ քաղաքականութեան մա-սին): Այդ նա անում էր բոլորովին չքաշ-

վերով, այդպես էր նրա պատկերացումը հակիչի պարտականությունների մասին, և նա այդ չէր էլ թաքցնում: Առաջին հանդիմանությունից հետո նա ավելի զգույշ դարձավ, բայց չվախեցավ: Առավա՛ւ պես մնաց «քեռի»: Ես սիրտ չէի անի խնդրել նրան որևէ լուրջ բանի մասին: Բայց նրա մոտ մարդ թեթև էր շնչում:

Երբորդը քայլում էր մինչանցքով՝ հոնքերը կիտած, լուռ, ոչ մի երես չնայելով: Ամեն մտից ծանոթանալու զգույշ վարձերին նա անտարբեր մնաց:

— Դրանից օգուտ չկա, — ասաց հայրիկը, մի չարաթիվա չափ ուսումնասիրելուց նրան: — Ամենից ավելի անպիտան է:

— Կամ ամենքից խորամանկը, — նենթադրեցի ես, ավելի շատ հակաճառելու համար, որովհետև կամերայում կյանքն ընթանում է անվերջ վեճերով մանր բաների առթիվ:

Մի երկու չարաթ անց ինձ թվաց, որ լռակյացը կարծես թե մի առանձին ձևով աչքով նշան է անում: Ես որպես պատասխան կրկնեցի այդ անզգույշ շարժումը, որը բանտում հոգարարվոր նշանակու-

թյուններ ունի: Բայց ապարդյուն: Մի՞թե ես սխալվեցի:

Իսկ մի ամիս անց ամեն ինչ պարզվեց: Դա անսպասելի եղավ, ինչպես թնդանոթի դուրս գալը հարմոնյակից: Բայց դա թնդանոթ չէր: Մարդ էր:

— Հուշարձաններ ես դնում, — ասում էր երեմն հայրիկը իմ մի քանի բնութագրություններն անելիս:

Այո՛, ես չեմ ուզում, որ մոռացվեն այն բնկերները, որոնք զոհվեցին, պնդեցին և արիաբար մարտնչելով ազատության մեջ կամ բանտում: Չեմ ուզում նաև, որ մոռանան ոչ մնացածներից նրանց, ովքեր պնդեցին և արիաբար օգնել են մեզ ամենածանր պայմաններում: Ես ուզում եմ, որ Պանկրացի միջանցքների խավարից դուրս աշխարհ գնեն այնպիսի դեմքեր, ինչպես Գալինային կամ այդ չեխ հակիչը: Ոչ թե նրանց վառաբանելու համար: Այլ որպես օրինակ ուրիշներին: Մարդ լինելու արտասանություն չի վերջանում ներկա պատերազմով, և այդ արտասանությունը կատարելու համար պահանջվում է հերոսական

սիրտ, քանի դեռ բոլոր մարդիկ մարտ չեն դառնա:

Ըստ էության խիստ տարբեր է այն, ինչ տեղի ունեցավ Յարոսլավ Գուրայի հետ: Բայց դա մարտում մի ամբողջ պատմություն է:

Ոտադնիցկո: Զեխոսլովակիայի հետ ընկած մի անկյուն: Գեղեցիկ, տխուր և աղքատ երկիր: Հայրը — ապակու դրծտանի բանվոր: Զարքաշ կյանք: Հյուծող աշխատանք, երբ կա, և կարիք, երբ վատ է հասնում դրծատիրությունը, որը հատուցում բան է դրել այդ վայրերում. նման կյանքը կամ մարդու ծունկի կբերի կամ կբարձրացնի մեր, վառելով նրա սրտի մեջ յավապուն աշխարհի տենչը, հավատը դեպի նա և պատրաստակամություն պայքարելու նրա համար: Հայրն ընտրեց երկրորդը: Նա դարձավ կոմունիստ:

Պատանի Յարոսն մանկությամ է մայիսյան յուլյին հեծանվորդների շարյան հետ, և կարմիր ժապավենով փաթաթված են նրա հեծանիվի անվաճաղերը: Այդ ժապավենն այլևս նրանից չի հեռանում: Ինքն էլ չիմանալով այդ, նա պահում է այն իր հոգում, որպես աշա-

կերա և տակար աշխատելով արհեստանոցում, հետո Շկոլայի գործարանում:

Ճդնաժամ, գործադրկություն, պատերազմ, աշխատանքի պռնումներ, ոսոխիկանական ծառայություն: Զգիտեմ, ինչ էր կատարվում այդ ժամանակ կարմիր ժապավեն կրող նրա հոգում: Գուցե որոշած էր, ծալված, գուցե կխառվ չափ մոռացված, բայց չէր կորած: Մի գեղեցիկ օր նրան նշանակեցին ծառայող Պանկրացում: Նա եկել էր այստեղ ոչ հոժարակամ, ինչպես կըլինային՝ նախորոք նպատակադրված: Բայց նա հանգստյամ իր անելիքը, հենց որ առաջին անգամ ոտք դրեց կամերա: Ժապավենը բացվեց:

Նա հետախուզում է մարտադաշտը: Կշռում է իր ուժերը: Նրա դեմքը խոժռվում է, նա խորհում է համառորեն, ինչի՛ց սկսել, ո՛րն է լավը: Նա պրոֆեսիոնալ քաղաքացի չէ: Նա ժողովրդի հասարակ որդի է: Բայց նրա հիշողության մեջ կենդանի է հոր դլխովն անցածը: Նա ունի առողջ ներքին էություն, նրա մեջ գնալով աճում է վճռականու-

թյունը: Եվ նա վճռում է: Անճոռնի հարևանակից դուրս է գալիս մարդը:

Այդ մարդու հոգին մաքուր էր. նա նրբազգաց է, համեստ և համարձակ: Նա ընդունակ է դիմադրելու ամեն ինչ և կատարել, ինչ որ պահանջվում է նրանից: Պահանջվում է և վոգը, և մեծ բան: Աշխատում է առանց հանդիսավորության, առանց հայճեպության, մատծ-ման, չի մախենում: Նա նույնիսկ էլ պատկերացնում, որ կարող է ուրիշ կերպ լինել: Նրա մեջ խոսում է կատեգորիկ իմպերատիվը — այդպես պետք է լինի — էլ ի՞նչ հարկ կա այդ մասին երկար-բարակ խոսելու:

Եվ ըստ էության այս է բոլորը: Այս է այդ պատմությունը մի մարդու, որի մասնագետ ծառայությունների թվին այժմ արդեն պատկանում է մի քանի մարդկային կյանքերի փրկությունը: Մարդիկ կենդանի են և աշխատում են պատերազմի մեջ, որովհետև ինչ որ մեկը Պանֆրացում կատարել է մարդկային իր պարտքը: Նա չդիտե նրանց, նրանք չդիտեն նրան, ինչպես չդիտեն գոլինակոն: Նա կուզենայի, որ այդ երկուսին

հլ ճանաչեին թեկուզ ուշացումով: Երևան էլ չուտով դառն իրենց այտեղ: Եվ դա ամերայդրեց նրանց հնարավորությունները:

Հիշեք նրանց, որպես տխալր այն մարդկանց, որոնց գլուխը իր տեղումն է: Եվ ոչ միայն գլուխը, այլ և սիրտը:

Սկրեպա բեռին

Եթե դուք այդ երեքին տեսնեք միասին, ձեր առաջ կկանգնի երբայրացման կենդանի մարմնացումը. հակիչ Կոլինա-կին — էսեական գորշ-կանաչադույն համապղեստով, Գորան — չեխական մուգ-սևագույն համազգեստ, Սկրեպա քեռին — բանտային միջանցքապահի բաց գույնի, բայց ոչ ուրախ տարազ: Նրանց բոլորին միասին շատ հազվադեպ կարելի է տեսնել: Հենց նրա համար, որ պիտյշ են:

Բանտային հրահանգի համաձայն, միջանցքները մաքրելու և կեղտակույտ բաժանելու գործին թույլատրվում է մասնակցել «միայն առանձնապես բարեհույս և

կարգապահ կառավարներին, որոնք
խնամքով պետք է մեկուսացվեն մնա-
ցածներից»: Սա է օրենքի տառը: Մեռ-
յածին մի պարապրոֆ: Նման մեքենա-
պահներ չկան և երբեք չեն եղել: Եվ
հատկապես գնդապետի պնդումներում:
Ընդհակառակը, այսօր մեքենապահ-
ները հանդիսանում են կառավարների
կոնկուրենտության հանդեպ, ուղարկ-
ված կամերայից՝ ապատ աշխարհին
ավելի մոտիկ լինելու համար, որպեսզի
կոնկուրենտը կարողանա տալ և համա-
խմբել իր անդամներին: Քանի՛-քանի
մեքենագրապահներ երեկոյան կյանքն են վճա-
րել անհաջող կատարված մի հանձնարա-
րության կամ բռնված մի երկտողի պատ-
ճառով: Բայց կոնկուրենտի օրենքն անողոք
կերպով պահանջում է, որպեսզի նրանց
փոխարինողները շարունակեն այդ վտան-
գավոր աշխատանքը: Հանձն կառնեք այդ
համարձակ կերպով կամ թե կվախե-
նաք,—մնացյալն է, դո՛ւք նրանից չեք
կարող փախչել: Վախկոտությունը կա-
րող է մեզ ոչնչացնել, և նույնիսկ կոր-
ծանել ամեն բան, ինչպես ամեն մի ընդ-
հատակյա աշխատանքում:

Իսկ ընդհատակյա աշխատանքն այսուհետ կրկնակի վտանգավոր է. տարվում է դա հենց այն մարդկանց քթի տակ, ովքեր ճգնում են ճզմել ընդհատակը, հրահրչների աչքի առաջ, այն սենեակում, որ նրանք որոշում են, այն վայրկյաններում, որ կախված են նրանցից, այն պալմաններում, որ ստեղծում են նրանք: Այստեղ բավական չէ այն, ինչ սովորել ես ապատաբթյան մեջ: Իսկ ձեզնից պահանջում է ավելին:

Ընդհատակյա աշխատանքի վարպետներ կան ապատաբթյան մեջ: Այդպիսի վարպետներ կան նաև մինչդատարանների մեջ: Սկարեպա քեռին նր դարձի նախկան վարպետ է: Նա համեստ է, ոչ հավակնոտ, առաջին հայացքից ոչ ճարպիկ, բայց հնարամիտ է ինչպես լրտես: Հրահրիչները չեն հաղնում նրան գովելով. «մարդն օրն ի բուն դարձի վրա է, նրա-նց ավելի հուսալի մարդ չկա, մտածում է միայն իր պարտականությունների մասին, նրան չես գայթակղեցնի որևէցն արտելման դրծերով, մինչդատարանո՛ր, օրինակ առեք նրանից»:

Այո՛, բոլորդ էլ նրանից օրինակ ա-

ուբ, մինչանցքսատհնե՛ր: Նա իրեք սի-
սար մինչանցքսատ է այն իմաստով,
ինչ հասկանում ենք մենք, կալանավոր-
ներս: Նա բանտային կոլեկտիվի ամենա-
վատահելի և ամենաճարպիկ հետա-
խուզն է:

Նա ճանաչում է բոլոր կամերանների բնակիչներին և իմանում է նրանց բոլորը, ինչ հարկավոր է, ամեն մի նոր բեկի մասին. ինչո՞ւ է այսինչը ընկել այստեղ, ովքե՞ր են նրա մանակիցները, ինչպե՞ս է դիմանում նա, և ինչպե՞ս են դիմանում նրանք: Նա ուսումնասիրում է «դեպքերը» և ջանում է հասկանալ դրանք: Նրա համար կարևոր է պիտանալ այդ բոլորը՝ իմանալու տալու կամ հանձնարարությունը անթերի կատարելու համար:

Նա ճանաչում է թշնամիներին: Նա մանրակրկիտ ունում է յուրաքանչյուր հակիչի, նշում է նրա սովորությունները, նրա թույլ և ուժեղ կողմերը, պարզում է, թե ամեն մեկն ինչո՛վ է առանձնապես վտանգավոր, ինչպե՛ս ավելի լավ է օգտագործել նրան, քնացնել զգոնությունը, մոլորեցնել: Շատ բնութագրեր, որ

ես ոչնում տալիս եմ, քայլել եմ Սկըլ-
պա քեռու պատմածներից: Նա պիտե քա-
յլը հակիչներին և կարող է մանրամասն
պծապրել նրանցից յուրաքանչյուրին: Դա
անհրաժեշտ է, եթե նա ուզում է ապատ և
անարգել մտնելել միջանցքներով և ինչ-
պես հարկն է կատարել աշխատանքը:

Եվ ամենից առաջ նա հիշում է իր
պարտքը: Նա կոմունիստ է, որը պիտե,
թե չկա այնպիսի մի տեղ, ուր նա հա-
մարձակվեր չլինել պարտքի անդամ,
ծալել ձեռքերը և դադարեցնել իր դր-
ծունեությունը: Ես նույնիսկ կասեի, որ
հենց այստեղ, մեծագույն վտանգի և
ամենադաժան տեսարի պայմաններում,
նա գտել էր իր իսկական տեղը: Այստեղ
էր նա ուճել:

Նա ճկուն է: Նոր կացություններ են
ծագում ամեն օր և ամեն ժամ և պահան-
ջում են նոր հնարքներ: Նա իսկույն գըտ-
նում է դրանք: Նրա տրամադրության
տակ կան վարկյաններ: Նա կծեծի կա-
մերայի դուռը, կլսի առաջուց պատ-
րաստած հանձնարարությունը և կհա-
ղորդի այն կարճ և ճշգրիտ միջանցքի
մյուս ծայրը նախքան հերթապահների

նա խոսքը հավկոտում է բարձրանալ երկրորդ հարկը: Նա պատյշ է և հնարում: Հարյուրավոր երկոտոններ են անցել նրա ձեռքով և ոչ մեկը չի բռնվել, նրա դեմ կոակածներ չեն ծագել:

Նա դեռ, ո՛վ ինչն է գալիս, որ ու՛ղ է պահանջվում աջակցությունը, որ ու՛ղ նրա ճշմարիտ հայրական հայացքը ուժ կոտ մարդուն, որի մեջ աճում է հուսահատությունը, որտեղ մի պատահաց կամ մի չնչին սուտ կօգնի տանելու բանտային ստուերին վարժվելու ծանր փորձությունը, նա դեռ այդ բոլորը, դեռ նորը հոտոտությամբ և իր սրած փորձով, դեռ և դրծում է:

Դա ուժեղ և աներկյուղ մարդիկ է: Պինդ և ամրակազական բնավորություն: Այդպես է Սկրեպա քեռին:

Ես կուզենայի, որ նա, ով երբևէ կարդալու կլինի այս տողերը, դծագրված դեմքերի մեջ տեսնի ոչ միայն Սկրեպա քեռուն, այլև «հասարակայներին» այլևնքն «կալանավորներից վերցված սպասավորների» այն հրանալի տիպը, որոնք կարողացան ճնշողների կողմից իրենց վրա դրված աշխատանքը

պարզել Հօգուտ ճնշվածների կատար-
ված աշխատանք: Սկրեպա քեռին մխակն
է իր տեսակի մեջ, բայց կային նաև ու-
րիշ «սպասավորներ», որոնք իրար նման
չէին, բայց ոչ նվազ հետաքրքիր: Կային
և Պանկրացում և Պետչեկ պալատում:
Ես ուզում էի ուրվագծել նրանց դիմա-
նկարը, բայց դժբախտաբար, ինձ մնացել
է լոկ մի քանի ժամ, հետագայում քիչ
նոր նյութեր «այն երգի համար, որի մեջ
արդեն է երգվում, ինչ կյանքում կատար-
վում է դանդաղ»:

Սհա մի քանի անուն, մի քանի օրի-
նակ, սա դեռ բոլորը չէ—որոնք իրա-
վամբ արժանի են հիշատակելու:

Դոկտոր Միլոշ Նեդվեդ — աքանչելի,
ոգնիվ ընկեր, որը կալանավորներին
ցույց տված իր սխեմօրյա օգնության հա-
մար վճարեց իր կյանքով Օսվենցիմում:

Սրնուշա Լոբենցը, որի կնոջը մահա-
պատժի ենթարկեցին այն պատճառով, որ
ինքը հրաժարվել էր մատնել ընկերներին
և մի տարի անց ինքը գնաց մահապատժի,
դպրեպի վրկի «Զորահարյուրանոցի»
մյուս «հատարբայտերներին» և նրա
կոլեկտիվը:

Երբեք չհավատող, միշտ սրախոսությունները փայլող Վաշեկ Ռեզակը, լուկյաց, անճնաբացությամբ լի Սննա Վիկոլան, մոհատպատժի ենթարկված ապշարտական դրության օրերին, եռանդոն, միշտ ուրախ, ճարպիկ, հնարտ-պետ «դրատարանապետ» Շալրինդերը, ամենատես պատանի Բիլեկը...

Միայն օրինականները, միայն օրինականները: Ամեն խոշոր և ամեն վոքր մարդիկ: Բայց նրանք բոլորը մարդիկ էին և ոչ մարիոնետաններ:

ԳԼՈՒԽ VIII

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԷՋԸ

1943 թվի հունիսի 9

Մլկանցքում դառն եռևը կախված է մի դռան: Իմ դռանն է: Ոևրեմն ինձ ուղարկում են: Գիշերը ինձ կտանեն «կայսրության» դատելու... և այլն: Իմ կյանքի պատմության քաղցած ժամանակը վերջին կտորներն է կրծում: Զորահարյուր տասնմեկ օր Պանկրացում անցավ անտեւ ու արագ: Քանի՞ օր է դեռ մնացել: Ո՞ւր եմ անցկացնելու դրանք: Եվ ինչպե՞ս:

Հապիսի թե ես էլի հնարավորություն ունենամ գրելու: Գրում եմ իմ վերջին վկայությունը: Պատմության այն էջը, որի վերջին կենդանի վկան, ըստ երեւույթին, ես եմ:

1941 թվի վերջերին Չելոմբրոկի կոմունիստական պարտիայի մարզկոմի կենտրոնական կոմիտեն, ձախադրման դեպքում նշանակված տեղակալներով մեկտեղ ձերբակալվեց։ Թե ինչու եղավ, որ պարտիայի վրա նշմարվեց այդ հարվածը, առայժմ ճշտելն արդյունք չէ։ Այդ մասին, հավանաբար, իր ժամանակին կպատմեն Պարտիայի գեներալ-քարտուղարները, երբ կկանգնեն պատմության առաջ։ Եվ որ մարդիկ և՛ ապառնում, և՛ Պետրիկ պարտություն հասնել մինչև գործի էությունը։ Իմարին, որ չի կարողանում առանց պրոմոկացիայի, բայց նրա դերն է խորացել նաև անցագրության։ Հայկոլ աշխատանքի երկու տարիները մեզ ինչ մարելցրել էին աչալրջությունը։ Ընդհատակյա կազմակերպությունն աճում և լայնանում էր, աշխատանքի մեջ անմիջականորեն ներգրավվում էին նոր մարդիկ, այդ թվում և նրանք, որոնց պարտիան պետք է պահեր անգործ, ապրատալ մեծանում էր և զառնում այնքան ծանրաշարժ, որ դժվար էր վերահսկել այն։ Պարտիական կենտրոնին հասած հարվածը, ըստ երևույթին, վտանգ

նախատրամադրված էր ինձ մեզ վրա պերճանացնելու՝ Սովետական Միության վրա հարձակվելուց քիչ առաջ:

Ես սկզբում չէի պատկերացնում «օպերացիան» մասշտաբը: Սպասում էի մեր սովորական կոպավորի երևալուն, բայց ապարդյուն: Անցավ մեկ ամիս, պարզ էր, որ պատահել էր ինչ-որ չարաբաստիկ բան, և ես իրավունք չունեի ապասելու: Ես ինքս սկսեցի շշմելու. արձակուրդ էլ նույնն էին անում:

Առաջինը ես տեսա Գոնզալո Վիսկոչին, որը դեկավարում էր Չեխոսլովակիայի կենտրոնական ագենտուրայի աշխատանքը: Նա նախաճեռնության մեր մարդ էր և արշ նյութ էր հավաքել «Ռուդե Պրավո»-յի հրատարակության համար — արտասահման չէր կարող մնալ առանց կենտրոնական օրգանի:

Ես գրեցի առաջնորդողը, բայց մինչ պրոշեցինը, որ ոչ նյութը, որը ի դեպ սաենք, անծանոթ էր ինձ, լավ կտեսնի, ինչպես մայիսմեկյան թիուցին, և ոչ որպես «Ռուդե Պրավո»-յի համար, որովհետև բնկերների մի այլ խումբ արդեն

թույլ էր թողել թևերը, թեև խեղաթյուրված տեսքով:

Եկան աշխատանքի արտադրանքային մեթոդների ամբանները: Թևավոր արտադրանքի չափչափելը հարված էր հասել, քայլի նրան ապագայում անկարող էր եղել: Հարյուրավոր նոր ընկերներ ձևավորվեցին, որոնք ունակ էին ինքնուրույն կատարելու անհրաժեշտ գործառնությունները, գոհված դեկավարների ուղղությամբ կանգնում էին ուրիշները և թռչել էին առանց սարքին կատարելության գաղտնիքը կամ պատճառով «առեղծվածը»: Քայլ կենտրոնական դեկավարությունը դեռևս չկար, նաև արտադրանական մեթոդներում կար այն վտանգը, որ ամենակարևոր մոմենտին — Սոցիալական Միության վրա ապավինող հարձակման մոմենտին — մեզ մոտ գործարանների միասնությունը կարող էր չլինել:

Ներկայիս արտադրական ձևով հրատարակված «Ռուդե Պրավո»-յի ինձ հասած համարներում ես գտնում էի վտանգված քաղաքական ձեռք: Մեր մայիսեան քաղաքականից, որը դժբախտաբար շատ հաչող դուրս չեկավ, մյուս ընկեր-

նելը էրանց հերթին առաջ, որ պրոյեկցիան ունի էլի ինչ-որ մեկը, որի վրա կարելի է հույս դնել: Ես մենք սկսեցինք սրտնեղ միմյանց:

Մենք դեպերում էինք առաջ մութ անտառում: Գնում էինք ձայնի ուղղությամբ, իսկ նա արձագանքում էր արդեն մի ուրիշ կողմից: Ծանր կրտսառը սոմբերցրել էր պարտությունը լինել ավելի դաժան և աչալուրջ, իսկ եթե կենտրոնական ապարատից երկու մարդ ուղեկցին կաց հաստատել իրար հետ, նրանք պետք է անցնեին բազմաթիվ ստուգիչ և ճանապարհային պատնեշների միջով, որ դրել էին հենց իրենք, և նրանք, ովքեր պետք է նրանց մխոցնեին: Դա այնքան բարդ էր, որ ես չգիտեի, ո՛վ է նա, որին ես փնտրում եմ, իսկ նա չգիտեր, ո՛վ եմ ես:

Վերջապես մենք դուրս ընդհանուր մի ծանոթի: Դա մի հրաշալի ընկեր էր, դոկտոր Միրչ Նեդվեդը, որը և դարձավ մեր առաջին կապավորը: Բայց դա տեղի ունեցավ միայն բազմաթիվ ստուգիչ և ճանապարհային պատնեշների միջով, որ դրել էին հենց իրենք, և նրանք, ովքեր պետք է նրանց մխոցնեին: Դա այնքան բարդ էր, որ ես չգիտեի, ո՛վ է նա, որին ես փնտրում եմ, իսկ նա չգիտեր, ո՛վ եմ ես:

Վերջապես մենք դուրս ընդհանուր մի ծանոթի: Դա մի հրաշալի ընկեր էր, դոկտոր Միրչ Նեդվեդը, որը և դարձավ մեր առաջին կապավորը: Բայց դա տեղի ունեցավ միայն բազմաթիվ ստուգիչ և ճանապարհային պատնեշների միջով, որ դրել էին հենց իրենք, և նրանք, ովքեր պետք է նրանց մխոցնեին: Դա այնքան բարդ էր, որ ես չգիտեի, ո՛վ է նա, որին ես փնտրում եմ, իսկ նա չգիտեր, ո՛վ եմ ես:

Վերջապես մենք դուրս ընդհանուր մի ծանոթի: Դա մի հրաշալի ընկեր էր, դոկտոր Միրչ Նեդվեդը, որը և դարձավ մեր առաջին կապավորը: Բայց դա տեղի ունեցավ միայն բազմաթիվ ստուգիչ և ճանապարհային պատնեշների միջով, որ դրել էին հենց իրենք, և նրանք, ովքեր պետք է նրանց մխոցնեին: Դա այնքան բարդ էր, որ ես չգիտեի, ո՛վ է նա, որին ես փնտրում եմ, իսկ նա չգիտեր, ո՛վ եմ ես:

Վերջապես մենք դուրս ընդհանուր մի ծանոթի: Դա մի հրաշալի ընկեր էր, դոկտոր Միրչ Նեդվեդը, որը և դարձավ մեր առաջին կապավորը: Բայց դա տեղի ունեցավ միայն բազմաթիվ ստուգիչ և ճանապարհային պատնեշների միջով, որ դրել էին հենց իրենք, և նրանք, ովքեր պետք է նրանց մխոցնեին: Դա այնքան բարդ էր, որ ես չգիտեի, ո՛վ է նա, որին ես փնտրում եմ, իսկ նա չգիտեր, ո՛վ եմ ես:

Վերջապես մենք դուրս ընդհանուր մի ծանոթի: Դա մի հրաշալի ընկեր էր, դոկտոր Միրչ Նեդվեդը, որը և դարձավ մեր առաջին կապավորը: Բայց դա տեղի ունեցավ միայն 1941 թվի հունիսի կեսերին և հիվանդացա և Լիտային ուղարկեցի նրան կանչելու: Նա առանց ուշանալու եկավ բանակ-

ր բնակարանը և այտեղ մենք պատմա-
նամոտիկեցինք: Հենց նրան էր հանձնա-
րարված ղեկավարել այն «մյուսին» և նրա
մոքում չէր անցել, որ «մյուսը» — այդ ես
եմ: Ինձ անծանոթ խմբի բոլոր ընկերնե-
ր նման նա վատահ էր, որ ես ձերբակալ-
ված եմ և ամեն շուտ արդեն ինձնից
չեմ:

1941 թվի հունիսի 22-ին Հյուսիսը
հարձակվեց Սովետական Միության վրա:
Նույն երեկոյան հենց գոնդալի հետ մեր
սին մենք բաց թողնք մի թռուցիկ, որը
արդարանում էր այդ պատերազմի նշա-
նակությունը մեզ համար: Հունիսի 30-ին
տեղի ունեցավ իմ առաջին հանդիպումը
նրա հետ, որին ես այնքան երկար որո-
նում էի: Նա եկավ իմ նշանակած վայ-
րը, արդեն իմանալով, որի հետ է տես-
նվելու: Իսկ ես տակավին չգիտեի:
Ամառային պիջակ էր, բաց յուղամուղ
նեղ էր լցված ծոպավոր ակցիանեբի
անուշ բույրը,—սմենահարմար ժամա-
նակը սիրային ռեռակցությունների: Մենք
զարգացրինք բուռամուղ, վտանգնք
բուլար և պրկվածությունը: Գոնդա Հե-
լան էր:

Պարզվեց, որ վեպերին ձերբակալել էին ոչ սովորական կենտրոնական կոմիտեն: Կոմիտեի անդամներից մեկը, Զիկան, ապատմել էր: Ես վարուց ճանաչում էի նրան և վարուց նրան սիրում էի: Բայց ինչպես հարկն էր նրան ճանաչելի մեզ մեջ, երբ սկսեցինք մեռնել աշխատել: Կրթ երեսով, մինչ ժպտուն, բարեհամբույր քեռու կերպարանքով, և մեջ-ամանակ սուր, անձնուրաց, վճռականությամբ աշխատանքում կոմպրոմիս չճանաչող: Նա չէիստեր և չէր ուզում դիմանալ ոչնչ բացի սպրտիական սպրտականությունից: Նա հրաժարվում էր այն բոլորից, ինչ կարող էր խանգարել նրանց կոմունիզմը: Նա սիրում էր մարդկանց, և իր հերթին վայելում էր նրանց սերը, բայց երբեք ձեռք չէր բերում այն անակնկալությունը դիմադրության դնով:

Մենք սպասանավորվեցինք երկու շաբաթ: Իսկ մի քանի օրից ես իմացա նաև, թե ով էր նոր դեկավարության երրորդ անդամը, որը Զիկայի հետ կապվել էր գեներալ մայորին: Դա Գոնգա Զորնին էր, բարձրահասակ, սիրուն մի տղա,

հալվածքատու լավ ընկեր. մարմնել էր իսպանիայում և այնտեղից վերադարձել ընդհուպ ծակված թոքով — վերադարձել արդեն պատերազմի ժամանակ, գերմանների հրացով. նրա մեջ մնացել էր արյուն պինդորից, նա ուներ ընդհատակյա պայքարի հարուստ փորձ և տաղանդավոր, ձեռներեց աշխատող էր:

Լարված աշխատանքի ամիսները աոաջ գոդեցին մեզ: Մենք լրացնում էինք միմյանց թե բնավորություններով, թե մեր ընդունակություններով: Չիկան կապտակերպիչ է, գործունյա և տոկալի ճշտասեր, որի աչքին թող չես կարող փչել. նա մանրակրկիտ ստուգում էր ամեն մի հաղորդում, հասնելով մինչև արմատը, ամեն կողմից պննում էր յուրաքանչյուր աւաջարկություն և նրբանկատ համառությամբ հետևում էր մեր յուրաքանչյուր արշման կատարման վրա: Զորնին, որը պեկավարում էր դիվերսիոն ուները և պինված ապատամբության պատրաստությունը, խորհուրդ էր տալիս ռազմական գործիչ, խորթ էր ամեն մի մանրուքյան, աչքի էր ընկնում մեծ թափով, անխոնջությամբ և հնարագիտությամբ:

Երա բախտը մեծ բանում էր աշխատան-
քի նոր մեթոդներ և նոր մոլորկի սրտեր-
ում: Եվ մեկնեցաս, նա, ապեստրոպո-
վան, ժառանգեաս, որը հազար գրել է
իր հասարակության մասը, մեծ ինչ Ֆան-
տաստ և — հավատարմակցության հա-
մար — սկեպտիկ:

Ֆանկցիաների բաշխումը, սակայն, ամենի շատ պատասխանատվության, քան թե աշխատանքի բաշխում էր: Մեկնիկ յուրաքանչյուրին վիճակվում էր մեջտեղ մտել ամեն բանի մեջ և դրժել ինքնուրույն կերպով ամենաբան, որ դա անհրաժեշտ էր լինում: Աշխատելը հեշտ չէր: Փետրվարին պարտեզին հազվադեպ դեռևս թարմ էր և չէր լավանում: Բոլոր կողերը լցվել էին, մի քանի կոտրատեքստություններ ձախողվել էին լինելին, իսկ նրանց հետ, որոնք պահպանվել էին, հարաբերություն չկար, ամբողջ դրծարանները, իսկ երբեմն նաև ամբողջ ասյանները ամիսներով կորված էին կենտրոնից, մինչև որ վերականգնվում էր կապը, և մեզ մնում էր հուսալ միայն, որ գանե «Ռուսկե Պրավո»-ն ներքնականգում է

նրանց մտա և վոխարինում դեկտեմբերի 5-ը: Ձկացին ժամադրությունը, — հնարից օգտվել մենք չէինք կարող, երկյուղ կրելով, որ նրանց վրա դեռևս հրահրվածություն կա: Առաջին օրերին դրսում էլ չէիր, կենտրոնից ճարել դժվար էր, շատ բան պետք էր սկսել հենց սկզբից: Եվ այդ բոլորն այն օրերին, երբ պարտության արդեն չէր կարող բավականացնել մեկի նախապատրաստական աշխատանքով, Սոֆեատական Միության վրա կատարած հարձակման օրերին, երբ նա պետք է ուղղակի պայքարի մտներ, կամավորներ ներքին ռազմաճակատ օգտագործելու դեմ, «մեր պատերազմ» մղեր նրանց թիկունքում ոչ միայն իր ուժերով, այլև բոլոնդակ ժողովրդի ուժերով:

1939—1941 թվերի նախապատրաստական շրջանում պարտիան դնաց իր ընդհատակի, նա ձաձուկ պահվից ոչ միայն դերմանական ատելության, այլև մատաններից: Այժմ արյունաքամ լինելով, նա պետք է կատարելության հասցներ կոնսպիրացիան օկուպանտներից և մերջ տար կոնսպիրացիային ժողովր-

դից, կապ հաստատեր անպարտիականների հետ, դիմեր ամբողջ ժողովրդին, դաշնակցեր յուրաքանչյուրի հետ, ով պատրաստ է կռվելու հանուն ազատության և վճռական օրինակով ապացուցեր աւսմնորդեր նրանց, ովքեր դեռ տատանվում են:

1941 թվի սեպտեմբերի սկզբին մենք դեռևս չէինք կարող ասել, թե վերականգնել ենք ջախջախված կազմակերպությունը: Մինչև այդ տակավին հեռու էր, բայց համենայն դեպս, դարձյալ դոյություն ուներ ամուր կազմակերպված կորիզ, որը կարող էր թեկուզ մասամբ կատարել յուրջ առաջադրանքներ: Պարտիական գործունեության վերածնունդը խոսուն պատճառ տվեց լրեն: Ուժեղացավ ստրատաժը, աճեց գործադուլների թիվը գործարաններում: Սեպտեմբերի վերջին Բեռլինը մեզ վրա բացց թողեց Հեյդրիխին:

Առաջին պաշտպանական դրությունը չկոտրեց գնալով աճող ակտիվ դիմադրությունը, բայց թուլացրեց այն և պատճառին հատցրեց նոր հարվածներ: Այն է՝ ամբողջովին ջախջախվեցին Պրա-

պայմանների կատարելագործումը և արտադրության կազմակերպումը, պահեցին նոր աշխատողներ, որոնք շատ արժեքավոր էին արտադրության համար. Յան Կրևչը, Շաունցլ, Մերշ Կրասնի և շատ ուրիշներ:

Բայց ամեն մի նման հարվածից հետո ավելացնում էր, ինքնագործունեությունն էր արտադրության մեջ: Ընկնում էր մարմինը, և նրան չէր կարողանում վախցնել մեկը, նրա տեղը կանգնում էին երկուսը, երեքը: 1942–ի նոր տարին մենք Ջևոխովիցկինը տրվեն հատուկ կառուցման կազմակերպությամբ, ճիշտ է, նա դեռևս չէր ընդգրկում ամբողջ արդյունաբերությունը, բայց հետո էր 1941 թվի վերջերի չափերին հասնելու, բայց տրվեն ընդունակ էր կառուցելու արտադրության ամենաբարդ ճյուղերը մարդկանց: Նրա առաջին տրվեն մեր աշխատանքի մենք երեքս, բայց պլասեր կոմսոմոլը տրամադրած էր Գանդա Ջևոխովին:

Այն տարին, ինչ ինչպես վերադարձանք մեր տեղը, հարձակողական կռիվներ էին տրամադրել ընկերները ձեռքով ձեռնա-

հարկերում և նկուղներում պահված զաղանի արխիվների նյութերը, և ես հարկ չեմ համարում խոսել այդ մասին:

Մեր թերթերը լայն տարածում ունեցան, դրանք ապահովեն կարդում էին ոչ միայն պարտիայի անդամները, այլև անպարտիականները. նրանք լույս էին տեսնում մեծ տիրաժներով և տալարվում էին մի շարք, ինքնուրույն, մեկը մյուսից խնամքով առանձնացված անլեռալ տարրաններում — բաղմացնող ապարատների և խակարան տպագրական մեքենաների միս: Բայց էին թաղնված կանոնավոր կերպով և արագ, ինչպես պահանջում էին հանգամանքները: Ընկեր Ստալինի 1942 թվի փետրվարի 23-ի հրամանը բանակին, օրինակ, տալվեր «բաժանորդները» կարգացին արդեն փետրվարի 24-ի եթերյան: Հանգրի աշխատում էին մեր տպագրիչները, թժիշկների խումբը և հատկապես «Ցուկո-Լոբնոց» խումբը, որը, բացի այդ, հրատարակում էր իր սեփական բյուլետենը՝ «Աշխարհը Հիտլերի դեմ» անունով: Մնացած բոլորն ունեմ էի ես ինքս, Չանալով պահպանել մարդկանց: Իմ ձախողման դեպքի համար

անպակաս էր պատրաստված: Նա չարունակեց իմ աշխատանքը, երբ ես ձերբակալվեցի, և աշխատում է մինչև այժմ:

Մենք ստեղծել էինք ըստ հնարավորին ոչ բարդ մի ապարատ, որպեսզի առաջադրանքը որքան կարելի է քիչ մարդ պահանջի: Մենք հրաժարվել էինք կապավորների երկար շղթայից, որը ինչպես պատերազմի տարիներին, այլևս չէր կարող կրկնվել:

Ահա թե ինչու, երբ ես ձերբակալվեցի, կենտրոնական կոմիտեն, լրացված մի նոր ընկերով, կարողացավ հանգիստ շարունակել իր աշխատանքը: Կենտկոմի կազմի մասին իմ ամենամոտիկ աշխատակիցն անգամ ոչ մի գաղափար չուներ:

Գոնգա Զիկային ձերբակալեցին 1942 թվի մայիսի 27-ի գիշերը: Այդ ևս դար-

ձայլ դժբախտ պատահմունք էր: Հեյդելիխի դեմ կատարված մահափորձից հետո ոտքի հանվեց օկուպանտների ամբողջ ապարատը և շուրջկալներ էր կատարում ողջ Պրագայում: Գեստապոյականները հանկարծ երևացին Սարժեշովկայում գտնվող բնակարանը, ուր այն ժամանակ հենց գիշերում էր Ջիկան: Նրա փաստաթղթերը կանոնավոր էին, և նա, ակներեսաբար ուշադրություն չէր գրավի դեպի էր անձը: Բայց նա չուզեց վտանգի ենթարկել իրեն ապաստան տվող ընտանիքը և փորձեց գտնել երրորդ հարկի լուսամուտից: Նա ընկավ և տարվեց բանտային հիվանդանոցը ողնաշարի մահացու վնասվածքով:

Գեստապոյականները չգիտեին, ո՛վ է ընկել իրենց ձեռքը: Միայն տասնութ օր հետո նրան ճանաչեցին լուսանկարով և մահացրին տարան Պեռչեկ պալատը հարցաքննության: Այստեղ մենք իրար հանդիպեցինք վերջին անգամ: Ինձ բերել էին առերեսման: Մենք ձեռք տվինք միմյանց, նա ժպտաց ինձ իր լայն, բարի ժպտով և ասաց.

— Բարև՛, Յուլիուս:

Այդ բառն էր, ինչ նրանից լսեցինք: Դրանից հետո նա ոչ մի բառ չասաց: Դեմքին առաջված մի քանի հարմածներից հետո նա ուշաթափվեց: Իսկ մի քանի ժամ անց մահճանվեց:

Նրա ձերբակալության մասին ես արդեն պիտի մայիսի 29-ին: Մեր շաբաթականները անթերի էին աշխատում: Նրանց օգնությամբ ես համախմբի համաձայնեցնում էի նրա հետ հետագա քայլերը: Իսկ այնուհետև մեր պլանը համաձայնեցնելու համար նաև Գոնդա Զորնիի կոմից: Դա մեր կենսական վերջին որոշումն էր:

Գոնդա Զորնան ձերբակալեցին 1942 թվի ամռան: Այսօր արդեն ոչ մի պատահականության չկար, ձախողումը անպիտի էր ունենար Զորնա հետ կապ պահպանող Յան Պոկորնա հանցագործ վարքագրության պատճառով: Պոկորնին լրտեսի պարտիզանի պիկոմար աշխատանքին անմասին ձևով: Մի քանի ժամվա հարցաքննությունից հետո, երբ բռնի բռնությունը դաժան — էլ ուրիշ ինչ բան նա կարող էր պահանջել—նա վախեցավ և մատնեց այն բնակարանը, որ նա հան-

պիտում էր Գոնզա Զորնու հետ: Այսուհետև նրանք միասին պիտի ապրեին մինչև իրենց, Գոնզան, մի քանի օրից նա ընկավ գետափյա ճանկը:

Մեզ դեմ-դիմաց կանգնեցրին հենց որ նրան բերին բանտ:

— Դու ճանաչո՞ւմ ես սրան:

— Ոչ, չեմ ճանաչում:

Երկուսս էլ նույն ձևով պատասխանեցինք: Հետո նա ուշադրությունից ընկավ: Նախքան գործը Տաներ կկրկներ: Տարօրինակ էր, նա սրտեն ամեն ինչ մտովին ճշտելն էր պետք և ոչնչով էր պարզել և ոչնուհետև վարվում էր մեր պրչման համապատասխան:

Նրանից ոչինչ չէիր ստանա: Նրան երբեք պատիժ չէին տալու, երբեք պատիժ, որ մեկնումեկի նա ցուցմունքները իրեն տար: Ամբողջ:

Բանտը էր վախել նրան: Ոչ թե, արհամարհ, նա ամբողջում էր սերը նրան անել ամեն հետաքրքիր հետևանքներ, պատճառով, որ ինքն ունի մեր մեջ մի հետաքրքիր — մահը:

Պանկրատից 1943 թվի ապրիլի վեր-ջին նրան հանկարծակի տարան: Ո՞ւր — անհայտ է: Նման հանկարծակի ուղար-կումը իր մեջ ունի ինչ-որ չարագուշակ բան: Կարելի է, իհարկե, սխալվել: Բայց ես չեմ կարծում, որ մեզ վիճակված լինի կրկին իրար հանդիպել:

Մենք միշտ հաշվի ենք առել մահվան սպառնալիքը: Գիտեինք, եթե ընկնենք պետության ձեռքը — կենդանի չենք պիծնի: Դրան համապատասխան էլ մենք այսօր վարվում էինք:

Իմ խաղն էլ մոտենում է վախճանին: Վախճանը ես չեմ երևակայում, ինձ անծանոթ է այն: Սա խաղ չէ: Կյանքն է:

Իսկ կյանքում հանդիսատեսներ չկան:

Վարագույրը բարձրանում է:

Մարդի՛կ, ես սիրում էի ձեզ: Եղե՛ք արթուն:

9. VI. 43.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

		Էջ
Գլուխ I.	*Բանն էլ ժամ*	11
Գլուխ II.	*Մոհացում*	25
Գլուխ III.	*Կամերա № 267*	40
Գլուխ IV.	*«Զրահատրյուբանոցը»*	58
Գլուխ V.	*Մարդիկ և մարիոնետներ I*	92
Գլուխ VI.	*1942 թվի պաշտպանական դրությունը*	141
Գլուխ VII.	*Մարդիկ և մարիոնետներ II (Պանկրատ)*	154
Գլուխ VIII.	*Պատմության մի էջը*	201

Թարգմ. խմբագիրը՝ Հ. ՍԻՐԱՍ
Պատ. խրատիչ՝ Հ. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Վ/Ց 03771, պատվեր 295, տիրաժ 5000:
Տպագրական 14 մամուլ:
Հանձնված է արտադր. 18/VI 49 թ.
Ստորագրված է տպագր. 22/IX 49 թ.

Հայպոլիգրաֆիզդատի վարչության
№ 3 տպարան, Ալավերդյան
№ 65, Երևան, 1949 թ.:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0040823

ԳԻՆԸ 5 Ռ.

I
A 5047